

Η ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ Ν. ΚΑΙΤΥ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΤΗΣ ΚΑΡΘΑΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 6ο ΚΑΙ 5ο αι. π.Χ.*

ABSTRACT: The southern part of the acropolis of Karthaia constitutes the physical area on which two of the most important sanctuaries of the polis are preserved. Beneath the rocky outcrop of the little hill of "Choregeion", lie the remains of the temple and sanctuary that were dedicated to the worship of Apollo. The date of the temple is probably around 525 B.C. To the north of the hill can be clearly seen the remains of the peripteral temple of "Athena", built at the beginning of the 5th century, and the propylon entrance to the temenos, dated conventionally after the Persian wars. The steep slope of the land as it was, necessitated the construction of an area to hold these buildings and their connecting pathways as well. This attempt to alter the lay of the land called for tremendous work and effort in order to create the terracing required to support the temples. The purpose of the present paper is to give some idea of the consecutive phases in the modification of the area, and the technical methods demanded in order to contrive space enough for the development of two sanctuaries on the southern edge of the acropolis of Karthaia.

Με την παρούσα ανακοίνωση θα επιχειρήσουμε μία πρώτη προσέγγιση της τοπογραφίας του Ν άκρου της ακροπόλεως της Καρθαίας. Το ενδιαφέρον μας θα επικεντρωθεί κυρίως σε εκείνη την χρονολογική περίοδο κατά την οποία εμφανίζονται δύο από τα σημαντικότερα ιερά της πόλεως, ο ναός του Απόλλωνος¹ και ο ναός της Αθηνάς (εικ. 1)². Αυτό το οποίο οφείλουμε να τονίσουμε από την αρχή είναι ότι τα συμπεράσματά μας δεν μπορούν να είναι οριστικά μια και βασίζονται σε παρατηρήσεις που προκύπτουν από την επιφανειακή έρευνα και μόνον. Λείπει το ουσιαστικό στοιχείο των συστηματικών ανασκαφών, από όπου θα μπορούσαν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για την περιοχή που μας ενδιαφέρει.

Έχουμε την γνώμη ότι το 2ο μισό του 6ου π.Χ. αι., αποτελεί μία σημαντική περίοδο ακμής για την Κέα³. Αυτό τουλάχιστον μαρτυρούν εκτός των άλλων, και τα ορατά λείψανα τουλάχιστον 4 ναών, δύο στην

* Η μελέτη εντάσσεται στα πλαίσια επιφανειακής έρευνας που διεξήχθη στο χώρο της Καρθαίας την περίοδο 1987-93 από διεπιστημονική ερευνητική ομάδα υπό τη διεύθυνση της Δρ Α.Γ. Μενδώνη, μέλος της οποίας είναι και ο υπογράφων.

Συντομογραφίες:

Schuller = M. Schuller, *Dorische Architektur der Kykladen*, *JdI* 100, 1985, 319-338.

Bröndsted = P.O. Bröndsted, *Reisen und Untersuchungen in Griechenland*, Paris 1826.

1. Ο ναός αποδίδεται στον Πύθιο Απόλλωνα. Βλ. Μενδώνη - Μάνθος, 130.
2. Η απόδοση του ναού στην Αθηνά οφείλεται στον P. Graindor, *Fouilles de Karthaia*, *BCH* 29, 1905, 344-346. Η άποψη αυτή αμφισβητείται. Πρβλ. E. Walter-Karydi, *Die äginetische Bildhauerschule*, *Alt-Ägina* II, 2, Mainz 1987, 110.
3. Βλ. I.N. Ψύλλα, *Ιστορία της νήσου Κέας*, Αθήνα 1921, 36-39· Α.Γ. Μενδώνη, Συμβολή στην τοπογραφία της ΝΑ Κέας, *EEKM* 13, 1985-90, 312· L.G. Mendoni, The organisation of the countryside in Kea, *Structures rurales et sociétés antiques*, P.N. Doukellis - L.G. Mendoni (eds), Paris 1994, 147-161.

Καρθαία⁴, ενός στην Κορησία⁵, ενώ πολύ πρόσφατα η ανακάλυψη και περισυλλογή 2 πώρινων κιονοκράνων, καθώς και θραυσμάτων κεραμώσεως από την περιοχή της Κεφάλας από την αρχαιολόγο κ. Χ. Βλασσοπούλου, φανερώνουν την παρουσία ενός τέταρτου σημαντικού ιερού του τέλους του 6ου ή των αρχών του 5ου π.Χ. αι.⁶

Σε ότι αφορά τώρα την ακρόπολη της Καρθαίας, πρέπει να αναφέρουμε ότι τα πρώτα ίχνη μιας οικιστικής παρουσίας στην περιοχή ανάγονται στους γεωμετρικούς χρόνους. Την εποχή εκείνη φαίνεται ότι δημιουργείται ο πρώτος πυρήνας της πόλεως, επάνω στο ωοειδές βραχώδες έξαρμα στο Ν άκρο της Ακροπόλεως (εικ. 2). Τούτο πιθανώς πιστοποιείται από ελάχιστα λείψανα τοιχαρίων, (εικ. 3)⁷, αλλά κυρίως από την κεραμική που βρέθηκε κατά αντίστροφο τρόπο διευθετημένη κατά τον καθαρισμό της φρετής επιχώσεως στην περιοχή μεταξύ του βράχου και του ναού του Απόλλωνος⁸. Η επίχωση δημιουργήθηκε από την διάβρωση του εδάφους του υπερκείμενου βραχώδους εξάρματος.

Η επιλογή της θέσεως δεν ήταν τυχαία. Ο λοφίσκος ήταν ένας πολύ καλός από την αμυντική άποψη χώρος, που δεσπόζει των δύο μικρών κοιλάδων του Βαθυποτάμου και του Καλαμίτσι, ενώ οι δύο προστατευμένοι από τους βορείους ανέμους όρμοι, προσφέρονταν για την ανάπτυξη της παράκτιας αλιείας. Εκείνο που πρέπει να τονίσουμε είναι ότι κατά την γεωμετρική εποχή δεν υπήρχε το ισόπεδο επάνω στο οποίο εδράστηκε ο ναός του Απόλλωνα, πολύ δε περισσότερο το ισόπεδο όπου οικοδομήθηκε ο ναός της Αθηνάς. Το μόνο ίσως γνώριμο σημείο να ήταν η φυσική κόγχη του βράχου από την Ν πλευρά, όπου από τους αρχαίους χρόνους φαίνεται να στεγάζονταν το άγαλμα του Απόλλωνος.

Η οικοδόμηση του ναού του Απόλλωνος, ο οποίος χρονολογείται περί το 530 π.Χ.⁹, έγινε μετά από εργώδη προσπάθεια προκειμένου να εξοικονομηθεί ο αναγκαίος χώρος για την τοποθέτηση του ναού. Άλλωστε στην Κέα με το έντονο ανάγλυφο του εδάφους κάθε σπιθαμή χρήσιμης γης, κερδήθηκε με πολύ μόχθο και προσπάθεια. Έτσι πριν την κατασκευή του ναού έπρεπε να κοπεί μέρος των προς Ν πρανών του ασβεστολιθικού λόφου¹⁰. Η διαδικασία αυτή επέτρεψε, αφ' ενός μεν να διαπλατυνθεί ο χώρος για την έδραση του ναού και αφ' ετέρου να χρησιμοποιηθεί το υλικό της λατομείσεως στην κατασκευή του τείχους, επάνω στο οποίο εδράστηκε όλη η Ν παρειά του ναού (εικ. 4). Μεγάλοι ογκόλιθοι αδρομερώς λαξευμένοι και συμπληρούμενοι στα κενά τους από σχιστολιθικά βύσματα, αποτέλεσαν το βασικό υλικό της κατασκευής του μεγαλόπρεπου τοίχου του ανδρήρου (εικ. 5). Ο ίδιος γκρίζος ασβεστόλιθος χρησίμευσε ως πρώτη ύλη για την

4. Για τον ναό του Απόλλωνος, βλ. κυρίως, Bröndsted, 19-25· P. Graindor, Karthaiia (*supra* σημ. 2), 339-343· H. Lauter, Bemerkungen zum archaischen Tempel von Koressia, AA 1979, 13-16· Schuller, 368-371· Α.Γ. Μενδώνη, Αρχαιολογικές έρευνες στην Κέα: Αρχαία Καρθαία, *Αρχαιολογία* 4, 1985-1986, 163-166. Για τον ναό της Αθηνάς, βλ. κυρίως, Bröndsted, 18· P. Graindor, Karthaiia (*supra* σημ. 2), 337-339· P. Graindor, Kykladika, MB 25, 1921, 83-98· Ν. Ζαφειρόπουλος, AA 20, 1965, Χρονικά, 507-508· E. Ostby, The Athenaion of Karthaiia, *OpAth* 13, 189-223· Schuller, 371-383.

5. G. Welter, Von griechischen Inseln: Keos I, AA 1954, 48-93· H. Lauter, Koressia (*supra* σημ. 4), 6-13· Schuller, 361-368.

6. Τα κιονόκρανα είναι πώρινα και του ίδιου τύπου. Οι διαφορετικές τους όμως διαστάσεις μας επιτρέπουν να εικάσουμε ότι ανήκουν σε ένα ναό πρόστυλο με αξονική κιονοστοιχία στο σηκό.

7. Η χρονολόγηση των λειψάνων στον χώρο της εικ. 3, έγινε με βάση τα δομικά και μορφολογικά στοιχεία των λειψάνων καθώς και με τους συσχετισμούς των με κατασκευές που δύνανται να χρονολογηθούν με σχετική ακρίβεια. Η συστηματική έρευνα, όταν γίνει στο μέλλον, είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα αναθεωρήσει μερικώς τις δικές μας επισημάνσεις. Στον χώρο εκτός από τα δύο κύρια ιερά, δηλ. τον ναό του Απόλλωνος και της Αθηνάς, έχουν τοποθετηθεί τα λείψανα του Προπύλου και του κτηρίου D. [Πρβλ. Bröndsted, πίν. VI· P. Graindor, Kykladika (*supra* σημ. 4), 83, εικ. 5]. Επί του ασβεστολιθικού εξάρματος διατηρούνται ίχνη τοίχων από τους γεωμετρικούς και αρχαίους χρόνους, καθώς επίσης και τα υπολείμματα μιας αμυντικής διατάξεως (πυργόσπιτου) που χρησιμοποιεί λίθους του Προπύλου και πρέπει να χρονολογηθεί μάλλον στους πρώιμους Βυζαντινούς χρόνους. Γύρω από τα δύο ιερά και τα άνδρηά τους, στα πρανή του λόφου είναι φανερά τα λείψανα της οικιστικής εγκαταστάσεως, συνδυαζόμενα με τους τοίχους των ανδρήρων και των τειχών της ακροπόλεως. Στην κοιλάδα του Βαθυποτάμου, είναι φανερά τα ίχνη του θεάτρου, ενώ δίπλα και εδραζόμενα επάνω στο θέατρο, διατηρούνται υπολείμματα από το σύστημα της υδροδότησης της πόλεως και τα οποία πρέπει να συσχετιστούν χρονολογικά, μάλλον με τον μεταγενέστερο αμυντικό πύργο στο ασβεστολιθικό έξαρμα του λόφου. Το απόσπασμα του τοπογραφικού χάρτη σε κλίμακα 1:200, αποτελεί έργο του αγαστού συναδέλφου Κ. Καζαμιάκη. Χωρίς την δική του ουσιαστική συμβολή, θα ήταν πρακτικώς αδύνατη από εμάς η όποια επισήμανση επί του χάρτου των λειψάνων της περιοχής.

8. Τα συμπεράσματα οφείλονται στην αρχαιολόγο Α.Γ. Μενδώνη, η οποία είχε την ευθύνη του καθαρισμού. Cf. σχετική περιγραφή, L.G. Mendoni - E. Kolaïti, Human interventions in the Keian landscape, *DHA* 19:1, 1993, 102.

9. Η χρονολόγηση του ναού έγινε από τα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής του. Ελπίζουμε ότι πολύ σύντομα θα είμαστε σε θέση να παρουσιάσουμε τα στοιχεία αυτών των αποδείξεων στην αναλυτική δημοσίευση του μνημείου.

10. L.G. Mendoni - E. Kolaïti, Human interventions (*supra* σημ. 8), 102-103.

κατεργασία των λιθοπλίνθων του δίβαθμου κρηπιδώματος της προστάσεως, καθώς και των τοίχων του προνάου και του σηκού (εικ. 6, 7).

Ο ναός του Απόλλωνος ήταν ένας δωρικού ρυθμού ευρυμέτωπος εξάστυλος εν παραστάσιν ναός, ένας τύπος που επιχωριάζει στις Κυκλάδες την εποχή εκείνη¹¹. Η πρωτοτυπία του κτιρίου συνίσταται στο γεγονός ότι αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα εξάστυλου εν παραστάσιν ναού, κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους, θυμίζοντας περισσότερο την πολύστηλη πρόσοψη ενός Τελεστηρίου¹². Το κτήριο είχε ολικές διαστάσεις 16,029 x 31,134 μ. Ο πρόναος είχε βάθος 5,54 μ., ενώ στον σηκό υπήρχαν ανά 3,90 μ. περίπου, 5 κίονες αξονικώς τοποθετημένοι, ως προς την κύρια είσοδο του σηκού. Ο σηκός διέθετε και ένα ακόμη άνοιγμα θύρωματος παρά την ΒΔ γωνία. Αντίστοιχο άνοιγμα θα εμφανιστεί πολύ αργότερα στον σηκό του ναού του Επικούρειου Απόλλωνος στην Φιγάλεια (εικ. 8, 9).

Επί του προνάου του βράχου σώζεται η κόγχη του αγάλματος (εικ. 10)¹³. Στην κόγχη υπήρχε θύρωμα εν είδει δρυφάκτου, που διαχώριζε και προστάτευε το άγαλμα από τον υπόλοιπο χώρο, ενώ εμπρός από την κόγχη, είχε κατασκευαστεί μάλλον μία τράπεζα προσφορών (εικ. 12). Ο χώρος μεταξύ του βράχου και του Β τοίχου του σηκού, απομονωνόταν περίπου στο μέσον από ένα θύρωμα. Τα ίχνη του διακρίνονται επάνω στον λαξευμένο βράχο. Στην νοτιή ευθεία με την χαρακτηριζόμενη από εμάς ως τράπεζας προσφορών, διατηρήθηκαν μέχρι τις μέρες μας, οι βάσεις στηλών που πρέπει να περιείχαν ψηφίσματα της πόλεως (εικ. 8, 11).

Η πρωτοτυπία του ναού δεν συνίσταται μόνον στα όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως. Στον στυλοβάτη του ναού διατηρούνται τα ίχνη των χαμένων σήμερα τετράγωνων πλινθιδίων εδράσεως των κίωνων. Οι διαστάσεις τους πρέπει να ήταν 0,62 x 0,62 μ. περίπου. Εκτιμάται ότι η κάτω εδραση των κίωνων δεν πρέπει να υπερέβαινε τα 0,56 μ. (εικ. 13). Η μικρή κάτω διάμετρος του κίονος, συνδυάζεται με το βάθος του θριγκού, το οποίο με βάση τα ευρήματα, δεν υπερέβαινε τα 0,486 μ. Αντιθέτως μπορούμε να παρατηρήσουμε το μεγάλο βάθος και το μεγάλο πλάτος των δύο εκατέρωθεν παραστάδων του προνάου (εικ. 9, 14).

Σήμερα δεν σώζεται καμία βάση από την κιονοστοιχία της προσόψεως στον ναό του Απόλλωνος· όμως θα πρέπει να αναφέρουμε ότι το κτήριο D, που χρονολογείται στις αρχές του 3ου π.Χ. αι., σύμφωνα με το σωζόμενο υλικό και χάρις τις επισημάνσεις του συναδέλφου αρχαιολόγου Χρ. Κανελλόπουλου¹⁴, διέθετε επίσης κατ' απομίμηση του ναού του Απόλλωνος, βάσεις εδράσεως των κίωνων στην πρόσταση. Η παρουσία λίθινων βάσεων, η ραδινότητα των κίωνων, το μικρό βάθος του θριγκού, και το μεγάλο βάθος των παραστάδων στον πρόναο, αποτελούν το μοναδικό έμπρακτο παράδειγμα και το βήμα της μεταβάσεως από την ξύλινη και πλίνθινη κατασκευή στην μαρμάρινη¹⁵.

Κάνοντας μία μικρή παρέκβαση θα θέλαμε να παρουσιάσουμε 4 ενεπίγραφες βάσεις αναθημάτων οι οποίες υπήρχαν στην περιοχή του ναού του Απόλλωνος και χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ. Οι γιοί του Ευκτήμονος¹⁶, Κτησίας και Επαμείνων, αφιέρωσαν ο μὲν πρώτος ένα ανάθημα σε επιμήκη βάση που υπήρχε κάπου στο πλάτωμα μπροστά από τον ναό, και ο δεύτερος ένα ανάθημα τοποθετημένο επί της γνωστής

11. Παράλληλο παράδειγμα ευρυμέτρου ναού είναι ο ιωνικού ρυθμού πρόστυλος πεντάστυλος πρώιμος αρχαϊκός ναός στο Σαγκρί της Νάξου. Ναοί ή οικήματα εν παραστάσιν και με αξονική κιονοστοιχία στον σηκό αποτελούν: ο ναός της Κορησίας στην Κέα, [H. Lauter, Korossia (*supra* σημ. 4), 13, εικ. 7], ο οίκος των Ναξίων, (Ph. Bruneau, *Guide de Délos*, Paris 1965, 77 κ. ε.), ο Θησαυρός με α.α. 5 ή οίκος των Καρυστίων, (R. Vallois, *L'architecture hellénique à Délos I*, Paris 1944, 24 κ.ε.). Ο τύπος του ναού με αξονική κιονοστοιχία πρέπει να έχει τις καταβολές του στους γεωμετρικούς χρόνους. Πρβλ. H. Drerup, *Griechische Baukunst in geometrischer Zeit*, Göttingen 1969 (=Archaeologia Homerica II), 10-15.

12. Θα μπορούσαμε να εκφράσουμε την άποψη ότι η πρόσοψη του ναού ορίζεται από οκτώ κατακόρυφα σημεία στηρίξεως, εάν υποθέσουμε ότι οι δύο πλευρικές παραστάδες αποτελούν στύλους στηρίξεως. Η οκτάστυλη πρόσοψη, προσομοιάζει αρκετά με το πολύστυλο προστώον του Πεισιστράτειου Τελεστηρίου στην Ελευσίνα. Πρβλ. J. Travlos, *The topography of Eleusis*, *Hesperia* 18, 1949, 138-147.

13. Bröndsted, 19.

14. Ο κ. Κανελλόπουλος έχει αναλάβει την μελέτη του Προπύλου, του Δ. ανδρήρου και του κτηρίου D. Η συνεργασία μας και η αμοιβαία ανταλλαγή πληροφοριών ήταν αρμονική και δημιουργική. Οφείλω λοιπόν να εκφράσω και δημόσια τις θερμές μου ευχαριστίες.

15. Κατά τον Schuller, 370, η ασυμφωνία θριγκού και παραστάδων οφείλεται στην μη κατανόηση του δωρικού ρυθμού. Τούτο κατά την γνώμη μας δεν είναι αληθές. Η άποψή μας είναι ότι στα πρώιμα εκείνα στάδια όπου η ξύλινη και πλίνθινη κατασκευή αντικαθίσταται με την μαρμάρινη, δεν μπορεί παρά να ακολουθούνται οι γενικές κατευθύνσεις και οι προσλαβάνουσες παραστάσεις του παρελθόντος. Από την άποψη αυτή ο ναός "δείχνει" και την χρονολογική του τοποθέτηση.

16. Για το επιγραφικό μέρος, Α.Γ. Μενδώνη, Οι Επιγραφές της Κέας και οι άλλες γραπτές μαρτυρίες για το νησί. Προσωπογραφία-τοπογραφία-παραδόσεις-ιστορίας, (αδημ. διδ. διατριβή), Αθήνα 1988. Ε 114, 292, Ε 116, 295.

κυκλικής βάσεως, η οποία κείται σχεδόν μπροστά από την κόγχη (εικ. 15, 16). Ο γιός του Κτησία¹⁷, Νικήρατος ανέθεσε στον Απόλλωνα επίσης κάποιο ανάθημα, του οποίου η τετράγωνη βάση ήταν τοποθετημένη στον πρόναο κοντά στην είσοδο στον σηκό. Η ενεπίγραφη πλινθός της βάσεως του Νικήρατος κείται σε κακή κατάσταση διατηρήσεως, κάτω από το ναό του Απόλλωνα. Το μέλος αυτό το είδε και το κατέγραψε ο Brönsted¹⁸. Από το πλήθος των λίθων που διατηρούνται κατά χώραν συμπεραίνεται ότι υπήρχαν δύο πανομοιότυπες βάσεις δεξιά και αριστερά της εισόδου προς τον σηκό (εικ. 17). Είναι χαρακτηριστικό το ότι διατηρούνται σήμερα οι δύο πλινθίδες της επιστέψεως των βάθρων μπροστά στον χώρο του προνάου. Εάν μπορούσαμε να τις αναποδογυρίσουμε, είμαστε σχεδόν βέβαιοι ότι θα διακρίναμε τα ίχνη της εδράσεως των υπερκείμενων αναθημάτων.

Στα 1812 ο Δανός περιηγητής Brönsted, επισκέφθηκε τον αρχαιολογικό χώρο της Καρθαίας. Μας κατέλειπε εκτός των άλλων και ένα τοπογραφικό σχέδιο, στο οποίο παρουσιάζεται με μεγάλη ευκρίνεια ένας βαθμιδωτός δρόμος¹⁹. Ο δρόμος οδηγούσε από το κατώτερο άνδρηο του ναού του Απόλλωνος, στο άνδρηο όπου ο ναός της Αθηνάς, το Πρόπυλο και το κτήριο D. Σήμερα ελάχιστα υπολείμματα του δρόμου αυτού διατηρούνται στην θέση τους και κυρίως αυτά που ήταν λαξευμένα στον βράχο πολύ κοντά στον Α αναλημματικό τοίχο του ανδρήρου της Αθηνάς (εικ. 3). Το ίδιο το άνδρηο του ναού της Αθηνάς, αποτελεί άλλο ένα παράδειγμα κολοσσιαίας προσπάθειας για την δημιουργία του (εικ. 18, 19). Ο ασυνήθης προσανατολισμός του ναού της Αθηνάς από Ν προς Β με μία απόκλιση 4 μοιρών περίπου, δεν οφείλεται σε κανένα άλλο αίτιο παρά στο γεγονός ότι η κατασκευή του ανδρήρου ακολούθησε το ανάγλυφο του εδάφους. Το άνδρηο τοποθετήθηκε παράλληλα προς τις ισούψείς γραμμές. Η κατασκευή του ανδρήρου και του ναού²⁰ πρέπει να τοποθετηθεί μάλλον από τα μέχρι στιγμής δεδομένα ανάμεσα στο 500 και 490 π.Χ.

Πριν την κατασκευή του ναού, το ασβεστολιθικό έξαρμα του λοφίσκου Β του ναού του Απόλλωνος και Ν του ναού της Αθηνάς, εκτείνονταν μέχρι τον λόφο όπου οικοδομήθηκε το ελληνιστικό κτήριο D. Πίσω από τον ναό της Αθηνάς διακρίνεται το κατακόρυφα λατομευμένο μέτωπο του βράχου, το οποίο εκτείνεται προς Α, εμποδίζοντας επίσης την κατασκευή του ναού (εικ. 20, 21). Ο Α τοίχος του ανδρήρου του ναού από την άποψη της οικοδομίας, εμφανίζει την ίδια τεχνοτροπία με το Ν ανάλημμα του ναού του Απόλλωνος (εικ. 22, 23). Παρατηρούμε και εδώ τους μεγάλους ογκόλιθους από τους οποίους απαρτίζεται το τείχος, την ακανονιστία τους ως προς το κατακόρυφο μέτωπο, και τα σχιστολιθικά παρεμβλήματα μεταξύ των κύριων όγκων των μελών. Από την άποψη αυτή το πανομοιότυπο της κατασκευής φανερώνει και την χρονολογική προσέγγισή τους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει να παρατηρήσουμε, ότι κατά διαστήματα περίπου 5 μ., ο τοίχος παρουσιάζει μεμονωμένα εξάρματα των λίθων. Τα εξάρματα αυτά βρίσκονται σε μία ιδεατή ευθυγραμμία και παρουσιάζουν μία κλίση 15 μοιρών περίπου ως προς το οριζόντιο επίπεδο (εικ. 23).

Οι μεμονωμένες λίθινες εξοχές, έχουν άμεση σχέση με το υλικό οικοδομήσεως του ναού της Αθηνάς σε ότι αφορά τα κατώτερα μέρη του. Ο ναός της Αθηνάς οικοδομήθηκε από μία φαινομενική πανσπερμία υλικού (εικ. 24). Το υλικό κατασκευής του στυλοβάτη και του περιμετρικού κρηπιδώματος αποτελείται από συνεκτικό γκρίζο ασβεστόλιθο. Οι τοίχοι του σηκού εξωτερικά έχουν δομηθεί με τοπικό λευκό μάρμαρο²¹ και εσωτερικά από λεπτές σχιστολιθικές πλάκες, οι κίονες, τα επιστύλια, τα τρίγλυφα και τα γείσα, συμπεριλαμβανόμενων και των τυμπάνων από πορώδη ψαμμιτικής υφής, εισαγμένο πιθανότατα από την Αίγινα, ενώ οι μετόπες, η κεράμωση, οι σίμες και τα ακρωτήρια κατασκευάστηκαν από παριανό μάρμαρο. Η πανσπερμία αυτή είναι φαινομενική γιατί όλα τα μέρη της ανωδομίας ήταν χρωματισμένα και η αρχική εικόνα του ναού πόρω απέχει από την σημερινή του εμφάνιση. Δηλώνει όμως από την άλλη πλευρά, την αξιοθαύμαστη οικονομία της πρώτης ύλης για την κατασκευή του.

Η κατασκευή του ανδρήρου και του ναού είχε δύο φάσεις πρόοδου των εργασιών. Κατά πρώτον αφαιρέθηκαν τμήματα του βράχου πίσω από τον ναό της Αθηνάς και αποτέλεσαν την βασική ύλη με την οποία

17. Α.Γ. Μενδώνη, ό.π., Ε 117, 296 και Ε 118, 297. Επίσης Α.Γ. Μενδώνη, *Addenda et corrigenda ad inscriptiones Keae, Ποικίλα, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 10, 1990, 293-296.

18. Brönsted, πίν. XVI.

19. *Ibidem*, πίν. VI, VII.

20. Για την χρονολόγηση του ναού, πρβλ. Ε. Ostby, *Karthaia (supra* σημ. 4), 223· Schuller, 374, 383. Η γνώμη μας συμφωνεί με την άποψη των προγενέστερων μελετητών. Θεωρούμε ότι αποτελεί έργο που πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά λίγο πριν από τον ναό της Αφάιας. Την απόδειξη ελπίζουμε να δώσουμε στην αναλυτική παρουσίαση του ναού σε προσεχή μας δημοσίευση.

21. Πιθανότατα το μάρμαρο προέρχεται από τα Χάλαρα, περιοχή του ΒΑ άκρου της Κέας. Βλ. L.G. Mendoni - E. Kolaïti, *Human interventions (supra* σημ. 8), 104-106.

άρχισε να οικοδομείται ο Α τοίχος του ανδρήρου του ναού²². Το τείχος οικοδομήθηκε λοξά έτσι ώστε το μεν Β μέρος του να συμφωνεί περίπου με το υψόμετρο όπου η ευθυντηρία του ναού και το Ν, περίπου 4 μ. χαμηλότερα, έτσι ώστε να ακουμπά στην στάθμη του εδάφους, όπου κείται η ΒΑ παρειά του βραχώδους εξάρματος (εικ. 25). Η κλίση του τείχους ακολουθούσε τα μεμονωμένα εξάρματα των λίθων. Η λοξότυπη δόμηση και οι λίθινες εξοχές, χρησίμευσαν ως το δάπεδο ανελκύσεως προς τα άνω των μεγάλων γκρίζων λατομηθέντων ασβεστόλιθων, οι οποίοι εξήχθησαν από το ΒΑ μέτωπο του βραχώδους εξάρματος και αποτέλεσαν το βασικό υλικό οικοδομήσεως του κρητιδώματος της περιστάσεως του ναού. Μικρό μόνον μέρος του στυλοβάτη από την Β πλευρά οικοδομήθηκε από γνεύσιο που λατομεύτηκε από το μέτωπο το ευρισκόμενο στο πίσω μέρος του ναού.

Η ανέλκυση του υλικού έπρεπε να γίνει επάνω σε σταθερό έδαφος. Τέτοιο έδαφος δεν ήταν προφανώς οι χωμάτινες επιχώσεις ανάμεσα στον ναό και τον τοίχο του ανδρήρου. Αντιθέτως μάλιστα. Σταθερό έδαφος για την διαδικασία της ανελκύσεως ήταν το ίδιο το τείχος. Επί του τείχους πρέπει να διαστρώθηκαν επιμήκη κυπαρισόξυλα, που επέτρεψαν την ολίσθηση των φορέων και των κατρακυλιών. Η ελαφρά διερεύνηση του επιπέδου εργασίας έγινε φαίνεται γιατί η απόσταση μεταξύ της παρειάς του τείχους και της παράλληλης θεμελιώσεως του ναού ήταν μόνον 3,5 μ. και μέσα στο διάστημα αυτό έπρεπε να κινούνται και να διασταυρώνονται τα μέλη, ορισμένα από αυτά είχαν πλάτος πάνω από 1,50 μ., οι λιθαγωγείς τεχνίτες και τα υποζύγια. Φαίνεται λοιπόν, ότι ναός και ανδραιο, είχαν μία παράλληλη οικοδομική εξέλιξη. Με το πέρας της κατασκευής του στυλοβάτη του ναού, πρέπει να ολοκληρώθηκε και το υπολειπόμενο προς τα άνω μέρος του τείχους. Με τον τρόπο αυτό δημιουργήθηκε το τελικό ισόπεδο, το οποίο περιέβαλε τον ναό στο ύψος της ευθυντηρίας (εικ. 26). Την εποχή λοιπόν της κατασκευής του ναού της Αθηνάς πρέπει λογικώς να χρονολογηθεί και η διαμόρφωση της πομπικής οδού, που οδηγούσε από τον ναό του Απόλλωνος, στον ναό της Αθηνάς.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει να παρακολουθήσουμε την δομή του τείχους στην θέση όπου διασταυρώνεται με την πομπική οδό. Θα παρατηρήσουμε μία ουσιαστική διαφορά ως προς την μέθοδο της οικοδομίας. Περίπου 8 μ. από το Α άκρο του Προπύλου, το τείχος έχει μία διαφορετική λογική δομήσεως. Αποτελείται από τραπεζιδόσχημους λίθους με εξαιρετική αρμογή μεταξύ τους και με την όψη τους κατακορύφως κατεργασμένη. Πέραν της αποστάσεως αυτής το τείχος έχει την οικοδομική λογική που περιγράψαμε προηγουμένως. Ένα τμήμα του καλοδοσμένου μέρους του τείχους, δημιουργήθηκε επάνω στον φυσικό βράχο, ο οποίος υπέστη την κατάλληλη κατεργασία, προκειμένου να αποτελέσει οργανικό του μέρος (εικ. 27, 28). Τούτο σημαίνει ότι πριν την τομή του βράχου, η ανισοσταθμία των 3,5 μ. περίπου μεταξύ του Προπύλου και της πομπικής οδού, ήταν ακόμη μεγαλύτερη αφού παρεμβόταν η ακατέργαστη ασβεστολιθική μάζα.

Είναι επίσης δυνατόν να παρατηρήσουμε ότι μία βαθμίδα της οδού πολύ κοντά προς το διαφοροποιημένο μέρος του τείχους, έχει λαξευτεί παράλληλα με αυτό, βαίνει εγκάρσια προς τους δύο μεγάλους ογκολίθους που κείνται προς τα ανατολικά και οδηγεί κατ' ευθείαν επάνω στο μέτωπο του τείχους (εικ. 29). Η λεπτομέρεια αυτή είναι σημαντική γιατί αποδεικνύει ότι η στροφή του δρόμου προς Ν, δηλαδή προς την κατεύθυνση του Προπύλου, το Πρόπυλο, και το τείχος 8 μ. ανατολικά του Προπύλου, αποτελούσαν μία οικοδομική φάση που έπεται της κατασκευής του ανατολικού ανδρήρου της Αθηνάς. Ο αρχικός δρόμος έβαινε με διεύθυνση από Ν προς Β και οδηγούσε απ' ευθείας στον ναό της Αθηνάς (εικ. 25).

Λίγα χρόνια αργότερα, που κατά τον συνάδελφο Χρ. Κανελλόπουλο πρέπει να ήταν η τέταρτη δεκαετία του 5ου π.Χ. αιώνα, δημιουργείται το Δ ανδραιο του ναού της Αθηνάς. Την εποχή εκείνη κλείνει η παλαιότερη πρόσβαση προς τον ναό, με την κατασκευή του νεότερου πλέον χρονολογικά τείχους ανατολικά από το Πρόπυλο. Την ίδια περίοδο κατασκευάζεται και το Πρόπυλο στο ΝΔ άκρο του ανδρήρου. Η κατασκευή του τείχους που κείται Α του Προπύλου, το Πρόπυλο και το Δ τείχος του ανδρήρου, αποτελούν λοιπόν την τελική φάση της διαμορφώσεως του ισοπλάτους που περιέβαλε τον ναό της Αθηνάς. Το υλικό της κατασκευής των ανωτέρω εξήχθη από το Β μέτωπο του ασβεστολιθικού εξάρματος και επέτρεψε με την λατόμευσή του να δημιουργηθεί ο αναγκαίος χώρος για την κατασκευή του Προπύλου. Η δημιουργία του τελευταίου, ήταν και το αίτιο της φραγής της παλαιάς εισόδου προς το ανδραιο του ναού της Αθηνάς (εικ. 30).

Στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. πρέπει πλέον να τοποθετήσουμε το ναόσχημο κτήριο D στα ΒΔ του ανδρήρου του ναού της Αθηνάς. Το κτίριο, σύμφωνα με την άποψη του Κανελλόπουλου, ήταν τετρακίονιο εν παραστάσιν και υπερυψωμένο ως προς το ισόπεδο που περιέβαλε τον ναό της θεάς κατά 6 βαθμίδες (εικ. 31).

22. Στην εικ. 24 διακρίνονται Β. του ναού και επί του βράχου οι θέσεις των σιδερένιων σφηνών για την αφαίρεση της υπερκείμενης βραχώμαζας προκειμένου να διευθετηθεί ο χώρος. Η περιοχή αποδίδει γνεύσιους με μεγάλα μέτωπα λατομεύσεως.

Αυτή πρέπει να είναι σε αδρές γραμμές, η εικόνα της δημιουργίας του νοτιότερου άκρου της Ακροπόλεως της Καρθαίας. Είναι προφανές ότι η έρευνά μας δεν είναι άμοιρη σχηματοποιήσεων, αλλά και ασαφειών. Η συστηματική έρευνα του χώρου στο μέλλον, που ελπίζουμε να πραγματοποιηθεί σύντομα, θα επιβεβαιώσει ενδεχομένως την αλήθεια των ισχυρισμών μας.

Αλέκος ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ
Αθήνα

Κ. Τσάκος: Μας είπες ότι η εγκατάλειψη της Καρθαίας χρονολογείται στον έβδομο - όγδοο αιώνα μ.Χ.· δεν έχουμε κανένα στοιχείο να χρονολογήσουμε σωστά. Κατά σύμπτωση ασχολούμαι με τέτοια θέματα αυτόν τον καιρό· έχουμε συζητήσει με την κ. Μενδώνη και έχουμε καταλήξει ότι κάποια στιγμή στον έβδομο αιώνα εγκαταλείπεται η Καρθαία· αν αυτό έγινε θα πρέπει να έγινε γύρω στα μέσα του έβδομου αιώνα και να αποτέλεσε μια πρώτη προσπάθεια άμυνας στις αραβικές επιδρομές. Μετά από αυτήν την προσπάθεια θα πρέπει οι κάτοικοι να φύγανε στο εσωτερικό του νησιού. Θα είναι ενδιαφέρον αν μπορούμε να βρούμε στοιχεία για ακριβέστερη χρονολόγηση.

Α. Παπανικολάου: Έχω την γνώμη ότι ο τρόπος κατασκευής του πύργου στο έξαρμα του ασβεστολιθικού λόφου, έχει άμεση σχέση με το κτίσμα που βρίσκεται αμέσως Ν του θεάτρου και εδράζεται μερικώς επί αυτού. Η μέθοδος της οικοδομής και των δύο δείχνει να είναι πανομοιότυπη. Βεβαίως ο πύργος περιέχει εν μέρει και λιθοπλίνθους παρμένους από το διπλανό κλασικό πρόπυλο, γεγονός που ίσως δείχνει πόσο επιτακτική ήταν η ανάγκη να οχυρωθεί έστω και ένα πολύ μικρό μέρος της πόλεως. Εκείνο όμως που έχει σημασία είναι ότι στο κτίσμα δίπλα στο θέατρο υπάρχει πλήθος οστράκων. Κατά τους αρχαιολόγους της ομάδας έρευνας, η κεραμική είναι πολύ ύστερη και από μια πρώτη προσέγγιση δεν υφίσταται πολύ από τον χρόνο που συμβατικά αναφέραμε. Νομίζω ότι η κ. Μενδώνη θα μπορούσε να μας δώσει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα σε ότι αφορά στην περίοδο που αναφέρατε.

Κ. Τσάκος: Σαν μια πρώτη προσπάθεια οχύρωσης απελπισίας...

Α. Παπανικολάου: Νομίζω ότι η οχύρωση του ασβεστολιθικού εξάρματος, που ας σημειώσουμε είναι από τη φύση του μία οχυρή θέση, κατά τον 7ο ή 8ο μ.Χ. αι., αποτελεί την έσχατη προσπάθεια παραμονής του ανθρώπου στον χώρο της αρχαίας Καρθαίας.

Κ. Τσάκος: Βεβαίως, εννοώ πρώτη σε αυτή τη φάση, πρώτη στην φάση του έβδομου μεταχριστιανικού αιώνα.

Α.Γ. Μενδώνη: Ήθελα να πω ότι, χωρίς σε καμία περίπτωση να έχουμε μελετήσει τους πενήντα περίπου δίσκους κεραμικών ευρημάτων που προέρχονται από αυτόν τον χώρο από την ερευνητική περίοδο του 1993, από μιά πρώτη ματιά τουλάχιστον δεν δείχνει να υπάρχει κεραμική που να χρονολογείται μετά τις αρχές του έβδομου ή μάλλον καλλίτερα μετά τα μέσα του έβδομου αιώνα, από τον συγκεκριμένο χώρο. Επίσης ένα ακόμα στοιχείο που μπορεί να συνδεθεί με όλα αυτά, είναι ότι στα βράχια, ακριβώς κάτω από τον ναό του Απόλλωνος, στο σημείο της κατακρήμνισης του τμήματος του ναού που έχει καταστραφεί, στον ίδιο χώρο όπου έχουμε εντοπίσει και κάποια ίχνη μικρών κτηρίων, σπιτιών ίσως, που δεν χρονολογούνται με ασφάλεια, έχουν βρεθεί πολλά χάλκινα νομίσματα. Αρκετά από αυτά ταυτίστηκαν με βανδαλικές κοπές, το υστερότερο των

οποίων χρονολογείται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.. Από τον ίδιο χώρο προέρχονται και Βυζαντινά νομίσματα του 6ου αι. μ.Χ.

Ε. Μπουρνιά: Κατ' αρχήν ευχαριστούμε πολύ, κ. Παπανικολάου, για την πολύ ενδιαφέρουσα ανακοίνωση. Είμαι εντυπωσιασμένη από τις ορθογώνιες βάσεις των δωρικών κίωνων που μας δείξατε. Αποτελούν άλλη μια ένδειξη για το πόσο η αυστηρή διάκριση μεταξύ των ρυθμών είναι τελικά δικό μας κατασκεύασμα, ενώ στην πραγματικότητα υπάρχει μεγάλος συγκριτισμός.

Θα παρακαλούσα επίσης να μου λύσετε μια απορία: Η δημιουργία του ανδρήρου για τον ναό του Απόλλωνα είχε σαν αποτέλεσμα την παραγωγή μεγάλης ποσότητας οικοδομικού υλικού, πρώτης ύλης, πέτρας την οποία χρησιμοποίησαν στο ναό. Γιατί όταν χτίζουν το ναό της Αθηνάς αποφασίζουν να μεταφέρουν πωρόλιθο από την Αίγινα, ενώ είχαν ακριβώς στα πόδια τους έτοιμο γκρίζο ασβεστόλιθο, που είχαν ήδη μεταχειρισθεί για το ναό του Απόλλωνα; Τόσο περισσότερο που, όπως είπατε και είναι γνωστό σε όλους μας, ελάχιστα από τα δομικά στοιχεία του ναού ήταν ορατά στη φυσική τους μορφή. Τα περισσότερα, τα πώρινα με βεβαιότητα, ήταν καλυμμένα από λεπτότατο κονίαμα και βάφονταν.

Α. Παπανικολάου: Υποθέτω ότι είναι δυνατόν να δώσω μία απάντηση, στα όσα αναφέρατε. Κατά πρώτον πρέπει να λάβουμε υπόψην μας ότι ο λευκός ασβεστόλιθος σπανίζει στην Κέα και η παρουσία του περιορίζεται σε μία μικρή έκταση στα ΒΑ του νησιού. Μόνον η πρόσταση και ο θριγκός του σηκού του ναού του Απόλλωνος, καθώς και οι τοίχοι του ναού της Αθηνάς και το πρόπυλο, οικοδομούνται με το υλικό αυτό. Περιστασιακή του χρήση στην Καρθαία συναντούμε επίσης στις βάσεις των αναθημάτων του 4ου και 3ου π.Χ. αι. στον περίβολο του πρώτου ναού, ίσως για να επιτυγχάνεται χρωματική συμφωνία του κτηρίου με τα μεταγενέστερα αναθήματα, όπως επίσης και στο κτήριο D.

Η περιορισμένη σε ποσότητα και θέση του λευκού ασβεστόλιθου του νησιού, σε συνδυασμό ίσως με τις συνθήκες μεταφοράς του, προσανατόλισαν τους Κείους στην αναζήτηση ενός πιο πρόσφορου οικοδομικού υλικού. Κατά την γνώμη μου, ο πωρόλιθος αποτέλεσε την εναλλακτική λύση. Οι λόγοι είναι μάλλον προφανείς. Ο πωρόλιθος έχει ειδικό βάρος περίπου τα 2/3 του μαρμάρου, άρα επιτρέπει την φόρτωση ποσότητας περίπου 1 1/2 περισσότερης από την ποσότητα του μαρμάρου στα πλοία, μεταφέρεται ευκολότερα οδικώς και απαιτεί λιγότερο χρόνο κατεργασίας.

Δεν είναι λοιπόν τυχαίο το ότι τρεις ναοί, ο ναός της Αθηνάς στην Καρθαία, ο ναός της Κορησίας και ο ναός της Κεφάλας, μνημεία που χρονολογούνται λίγο πριν ή λίγο μετά το τέλος του 6ου π.Χ., οικοδομούνται από το ίδιο υλικό. Υπάρχει λοιπόν μία τάση την εποχή εκείνη, η οποία έχει να κάνει κυρίως με τη βελτιστοποίηση του χρόνου και του κόστους της εργασίας. Το εάν επίσης δείχνει και κάποιους άλλους

δεσμούς, τούτο δεν είμαστε ακόμη σε θέση να το κατανοήσουμε με σαφήνεια.

Α. Γούναρης: Σε ένα σημείο δείξατε μια διαφοροποίηση στην τοιχοποιία, η οποία γίνεται πάνω στο άνδρηο. Προσανατολισθήκατε στην ερμηνεία της διαφορετικής φάσεως κατασκευής. Η περίπτωση της επισκευής σας έχει απασχολήσει; Γιατί το ρωτάω; Διότι τις διαφορετικές φάσεις κατασκευής συνήθως τις αναγνωρίζουμε σε μεγάλα μήκη. Εδώ δεν μπόρεσα να καταλάβω πόσο ήταν αυτό το μήκος. Αν μιλάμε για δύο, τρία, τέσσερα μέτρα, μπορεί να υπάρχει περίπτωση επισκευής.

Και μία δεύτερη ερώτηση. Πάντοτε έχουμε ένα πρόβλημα με τις χρονολογήσεις και τον τύπο τις τοιχοδομίας. Υπάρχει ως γνωστόν το πολύ καλό σύγγραμμα του Scranton, βάσει του οποίου προσπαθούμε να χρονολογήσουμε. Προσπαθήσατε να απαντήσετε στο ζήτημα της χρονολόγησης βάσει της τοιχοδομίας με κάποιες ανασκαφικές τομές;

Α. Παπανικολάου: Θα ξεκινήσω από το τέλος της ερώτησής σας. Η ομάδα μας έχει άδεια να πραγματοποιεί μόνον επιφανειακή έρευνα στον χώρο της Καρθαίας. Από την άποψη αυτή η συστηματική ανασκαφική έρευνα φαίνεται ότι αποτελεί μία μελλοντική προοπτική.

Σε ότι αφορά στο πρώτο σκέλος της ερώτησης, ίσως δεν δώσαμε στην ομιλία μας με αρκετή ενάργεια ότι το Α άνδρηο του ναού της Αθηνάς υφίσταται στο Ν άκρο του μία αλλαγή συνδεδεμένη με μία διακεκριμένη χρονολογική φάση, που σχετίζεται με τη δημιουργία του προπύλου στο ΝΔ άκρο του ανδρήρου. Το καλοδοιευμένο τμήμα του Α ανδρήρου στο Ν άκρο του, συμφωνεί απολύτως με την δομή του Δ ανδρήρου. Επίσης περιγράψαμε ότι το Πρόπυλο εδράστηκε επί του βράχου. Ο τελευταίος λατομείστηκε σε μεγάλη έκταση προκειμένου να δημιουργηθεί ο αναγκαίος χώρος εδράσεως του Προπύλου και μπροστά από αυτό δημιουργήθηκε η περιοχή προσβάσεως προς το Πρόπυλο. Τούτο σημαίνει όμως ότι πριν από την κατασκευή του Προπύλου, στην ίδια θέση υπήρχε μόνον ο φυσικός βράχος. Η λατόμηση της περιοχής επέτρεψε την κατασκευή του και επί πλέον την δημιουργία προσβάσεως προς αυτό από τα Α και εκ παραλλήλου να χρησιμοποιηθεί το υλικό της λατόμησης στην δημιουργία του Δ ανδρήρου.

Σε ότι αφορά στο δεύτερο σκέλος της ερωτήσεως, θα είχα να παρατηρήσω ότι οι κάτοικοι του νησιού οικοδομούσαν κατά το παρελθόν και συνεχίζουν μέχρι και σήμερα να οικοδομούν με τους ίδιους ακριβώς κανόνες. Επομένως η διάκριση νέου και παλαιού παρουσιάζει πολλές δυσκολίες. Η γνώμη μου είναι ότι δεν μπορούμε να θέσουμε συγκεκριμένους κανόνες σε ότι έχει σχέση με την τυπολογία της τοιχοδομίας στον χώρο της Κέας αλλά και όχι μόνον. Υποθέτω ότι ανάλογα προβλήματα υπάρχουν και σε άλλα αιγαιοπελαγίτικα νησιά.

Για παράδειγμα στο τοπογραφικό σχέδιο χαρακτηρίζω ορισμένα τοιχάρια που κείνται επί του ασβεστολιθικού εξάρματος ως ανήκοντα στους

γεωμετρικούς χρόνους. Ο χαρακτηρισμός τους ως γεωμετρικών βασίζεται στο γεγονός ότι επί του ναού του Απόλλωνος βρέθηκε πλήθος γεωμετρικών οστράκων που έπεσαν από το ασβεστολιθικό εξάρμα. Δεν είναι όμως καθόλου σίγουρο ότι τα τοιχάρια ανήκουν στην γεωμετρική εποχή και δεν είναι πολύ μεταγενέστερα. Βεβαίως υπάρχουν ορισμένα γενικά κριτήρια ορισμού τους ως γεωμετρικών, τα οποία όμως δεν έχω τον χρόνο να αναπτύξω. Γίνεται όμως φανερό η ανάγκη συστηματικών ανασκαφών ώστε να γίνει δυνατή μία ασφαλέστερη χρονολόγησή τους. Από την άποψη αυτή το τελευταίο σκέλος της ερώτησής σας αποτελεί μία αυτονόητη προϋπόθεση.

Α.Γ. Μενδώνη: Μια παρατήρηση σχετικά με την μεταφορά του υλικού. Παραπέμπω στο λατομείο ασβεστόλιθου στα Χάλαρα, στο βόρειο μέρος του νησιού, που πρώτοι έχουν εντοπίσει ο κ. Φαράκλας και η κ. Γεωργίου. Οι αναλύσεις που έγιναν στο εργαστήριο της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής, αλλά και από την συνεργάτιδα της ομάδας μας την κ. Κολαίτη, έδειξαν ότι ο λευκός ασβεστόλιθος που χρησιμοποιείται στα κτήρια της Καρθαίας είναι ο ίδιος ο ασβεστόλιθος που προέρχεται από το λατομείο στα Χάλαρα. Η γεωμορφολογία της θέσης στα Χάλαρα, με το νησάκι σε πολύ μικρή απόσταση από το σημείο των εκβολάδων του λατομείου, φαίνεται ότι δημιουργούσε τις απαραίτητες προϋποθέσεις για στοιχειώδεις λιμενικές εγκαταστάσεις. Κατά συνέπεια η μεταφορά του υλικού δεν θα πρέπει να γινόταν από το εσωτερικό του νησιού με το έντονο ανάγλυφο, αλλά μάλλον από την θάλασσα. Ήταν πολύ πιο απλά τα πράγματα. Το λιμάνι της Καρθαίας, και η μικρή αυτή εγκατάσταση που φαίνεται ότι υπήρχε μεταξύ του λατομείου και του όρμου του Αγίου Γιάννη στα Χάλαρα, νομίζω ότι τους έδινε την δυνατότητα εύκολης μεταφοράς. Δεν πρέπει να ήταν η δυσκολία της μεταφοράς από το εσωτερικό, ο παράγοντας που δεν τους επέτρεψε νωρίτερα την μεταφορά του υλικού.

Νομίζω ότι η χρήση του πωρόλιθου στα τρία υστεροαρχαϊκά κτήρια που ανέφερε ο κ. Παπανικολάου, θα πρέπει να συνδεθεί μάλλον με την μόδα της εποχής και όχι με την δυσκολία της μεταφοράς. Άλλωστε και ο σγκός του ναού της Αθηνάς αποτελείται από λευκό ασβεστόλιθο.

Α. Παπανικολάου: Το ένα προφανώς δεν αποκλείει το άλλο. Υφίσταται κατά την άποψή μου μία συνδυαστική δεδομένων, ώστε να επιτευχθεί την εποχή εκείνη ένα optimum αποτέλεσμα με την λιγότερη σπατάλη οικονομικών πόρων και εργασίας.

Ε. Τουλούπα: Ήθελα να προσθέσω κάτι στην παρατήρηση της κ. Μπουρνιά. Γιατί τα νεοκλασικά σπίτια της Αθήνας και του Πειραιά κτίστηκαν με πωρόλιθο της Αίγινας, και όχι με την πέτρα απ' το νταμάρι του Υμηττού ή του Ακτίτη από τον Πειραιά; Και μόδα ήταν, αλλά και νομίζω ότι ο πωρόλιθος είναι ένα υλικό εύκολο στη μεταφορά αλλά και στην λήξευση.

Π. Καλλιγιάς: Απλώς πάνω στο ίδιο θέμα, ήθελα να θυμίσω τα νταμάρια πωρόλιθου στην Κέρκυρα, στην Ρόδα στο βόρειο τμήμα του νησιού, στην Κεφαλλονιά,

στη Σκύρο, και στην Αίγινα, πάντοτε παραλιακά. Πάντοτε παραλιακά, διότι ήταν ευκολότερη η μεταφορά από εκεί.

Κάτι το οποίο μας διαφεύγει καμιά φορά είναι ότι υπήρχαν τόποι που είχαν καλά νταμάρια και εμπορεύσιμα, όπως η Κεφαλλονιά, σε αντίθεση με την Ζάκυνθο που δεν έχει κατάλληλο οικοδομικό υλικό και φέρει υλικό από την Κεφαλλονιά, η οποία το έχει. Είναι ένα ταξίδι υλικού, στην αρχαιότητα, το οποίο ίσως δεν έχει μελετηθεί αρκετά.

Ν. Φαράκλας: Να βοηθήσω λιγάκι σε αυτή την προβληματική. Το πρόβλημα μάλλον είναι και θέμα βάρους, αλλά και θέμα κόστους. Οι ενδείξεις στην Αίγινα είναι ότι τουλάχιστον στον 5ο αιώνα, αλλά πιθανότατα και στον 6ο, έχουμε μιά εκτεταμένη, αλλά και οργανωμένη λατόμηση. Επομένως, αυτή η διαδικασία της οργανωμένης λατόμησης, προσφερομένου και του υλικού, κατεβάζει το κόστος της παραγωγής πάρα πολύ, σε σύγκριση με μια λατόμηση που θα γίνει *ad hoc*, που θα πρέπει να έχει κάποιες εγκαταστάσεις. Άρα πιθανότατα, συμπεριλαμβανομένης της μείωσης του κόστους, ως και της μεταφοράς από την θάλασσα, και εξαιτίας της οργανωμέ-νης παραγωγής

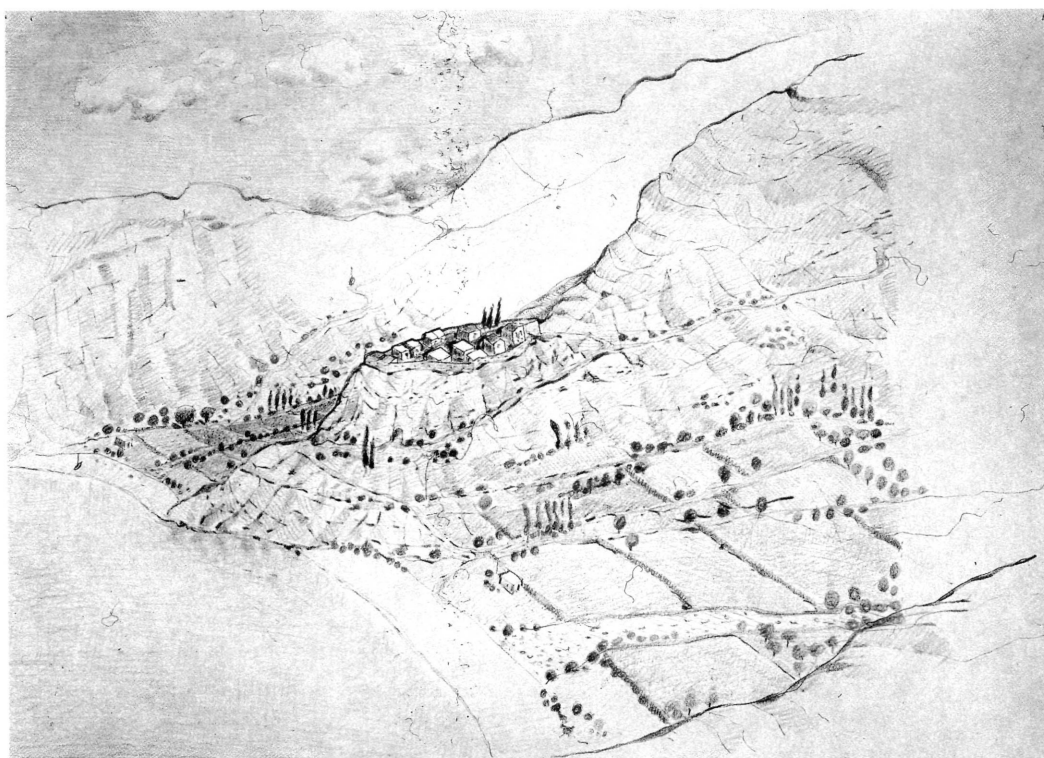
πωρόλιθου στην Αίγινα, είναι πιο πιθανό, ότι το να φέρεις από την Αίγινα πώρους ήταν οικονομικό-τερο από το να στήσεις λατομείο, να φορτώσεις και να φέρεις από τα Χάλαρα.

Α.Γ. Μενδώνη: Και στην περίπτωση του λατομείου στα Χάλαρα, έχουμε μια περιορισμένης κάπως έκτασης λατόμευσης, αλλά συστηματικής, οργανωμένης. Τα ίχνη στους βράχους, αλλά και οι εκβολάδες, μαρτυρούν ότι την περίοδο ή τις περιόδους κατά τις οποίες το λατομείο ήταν ενεργό, θα αποτελούσε τον ή έναν από τους βασικούς χώρους του νησιού για την εξόρυξη οικοδομικού υλικού.

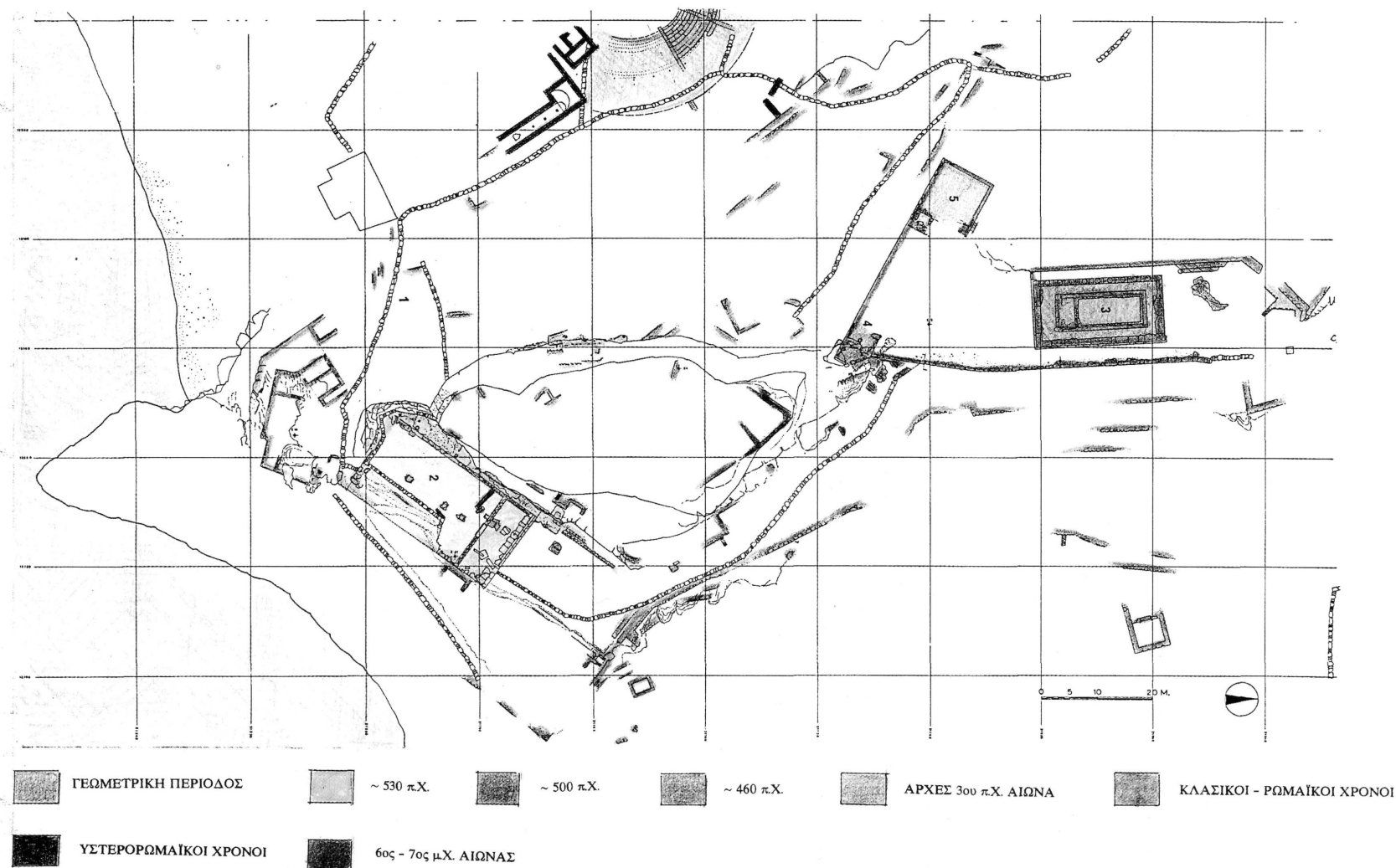
Κ. Τσάκος: Ένα πολύ ενδιαφέρον θέμα που δεν το έχουμε εξετάσει είναι πώς η οργανωμένη μεταφορά υλικών είναι πολλές φορές φθηνότερη από την επί τόπου παραγωγή, και βέβαια εδώ έχουμε ένα παράδειγμα, το εργοστάσιο που έκανε η ΕΜΑΓΙΕ και το οποίο έκλεισε γιατί οι τιμές του δεν ήταν ανταγωνιστικές. Είναι πιο εύκολο και πιο οικονομικό να φέρει κανείς από το Hong Kong και την Βουλγαρία εμαγιέ, και εδώ το εργοστάσιο έχει μείνει νεκρό.

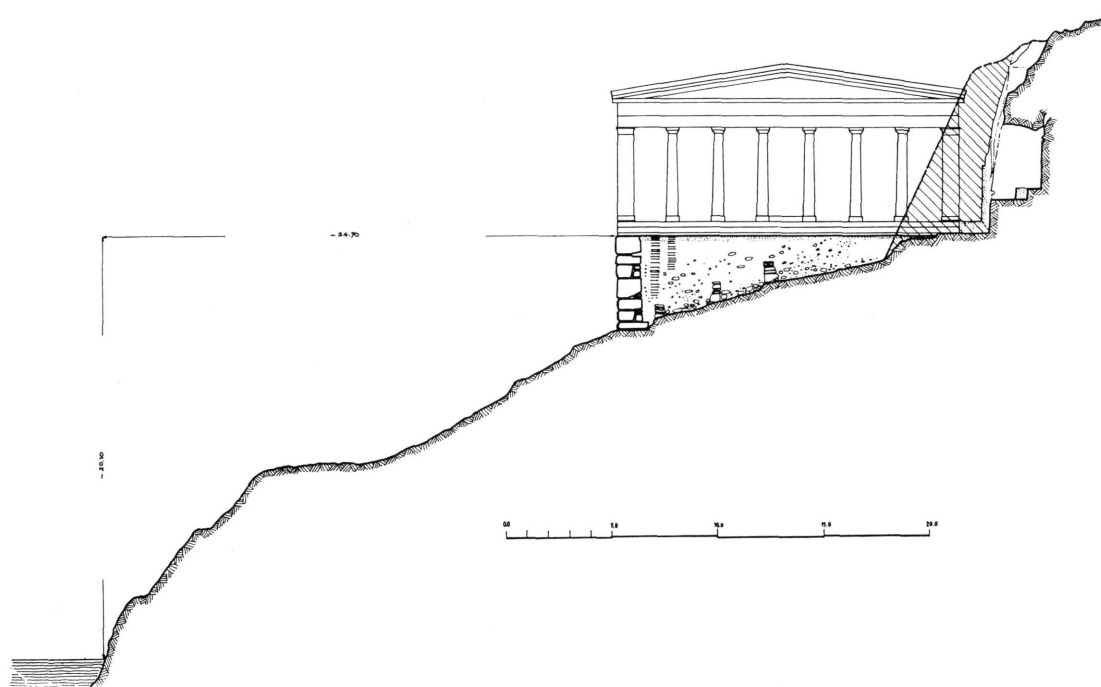
Εικ. 1. Γενική άποψη της Ν. κλιτύς της Ακροπόλεως. (Φωτ. Α.Γ. Μενδώνη).

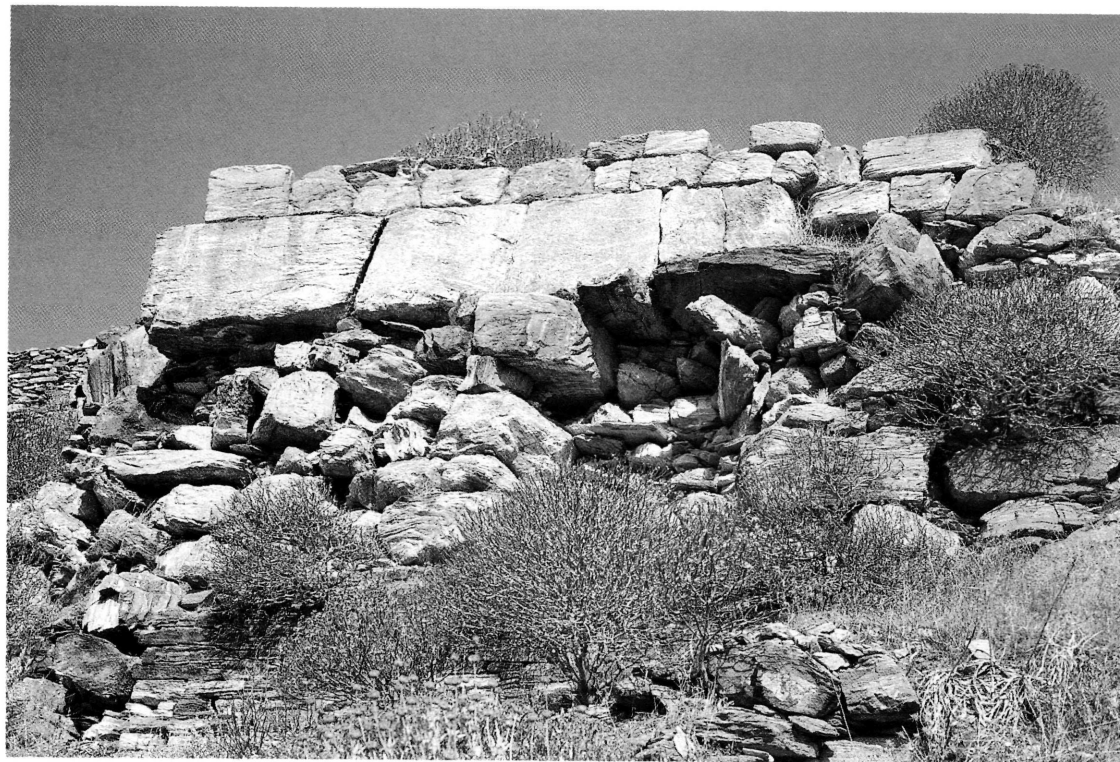
Εικ. 2. Ελεύθερη απόδοση της γεωμετρικής φάσεως της Ακροπόλεως.

Εικ. 3. Τοπογραφικό σχέδιο της Ν. κλιτύς της Ακροπόλεως με χαρακτηρισμούς των οικοδομικών φάσεων. (Κ. Καζαμιάκης, Α. Παπανικολάου).

Εικ. 4. Σχηματική τομή του Ν. προναού του Βράχου και η θέση του ναού του Απόλλωνος.

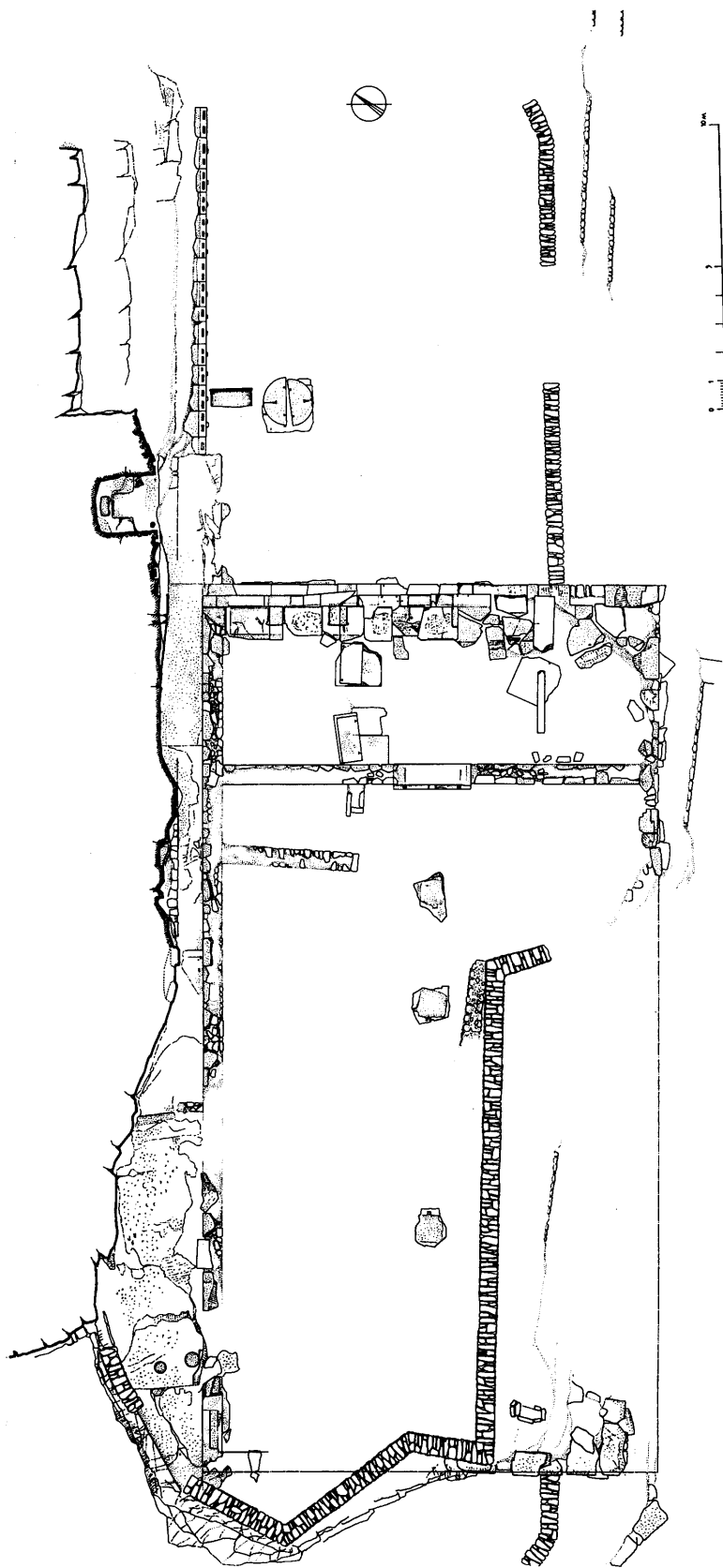
Εικ. 5. Ο Ν. αναλημματικός τοίχος του ναού. (Φωτ. Λ.Γ. Μενδώνη).

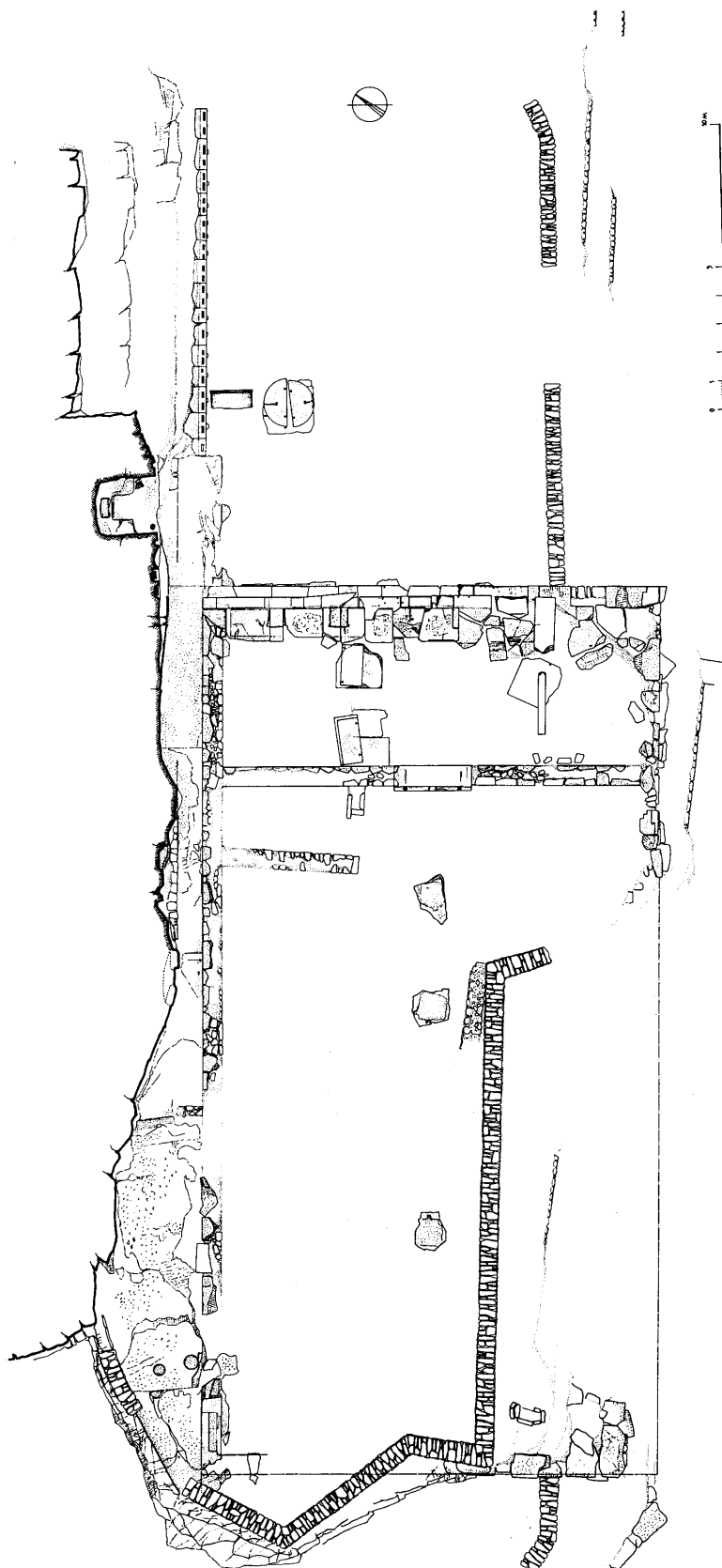
Εικ. 6 . Η κρηπίδα του ναού του Απόλλωνος. (Φωτ. Λ.Γ. Μενδώνη).

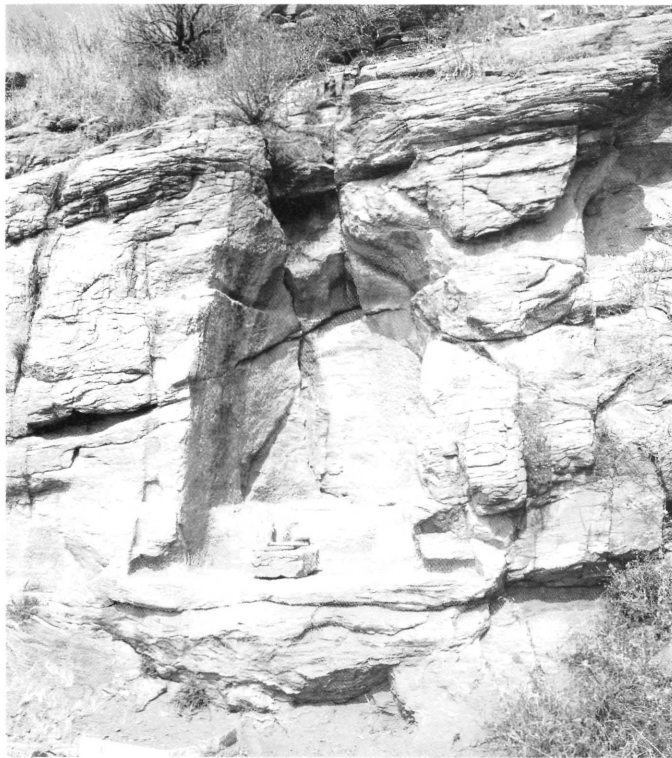
Εικ. 7. Οι τοίχοι του προνάου και του στυλού. (Φωτ. Λ.Γ. Μενδώνη).

Εικ. 8. Η οριζοντιογραφία του ναού του Απολλωνος. Υπάρχουσα κατάσταση.

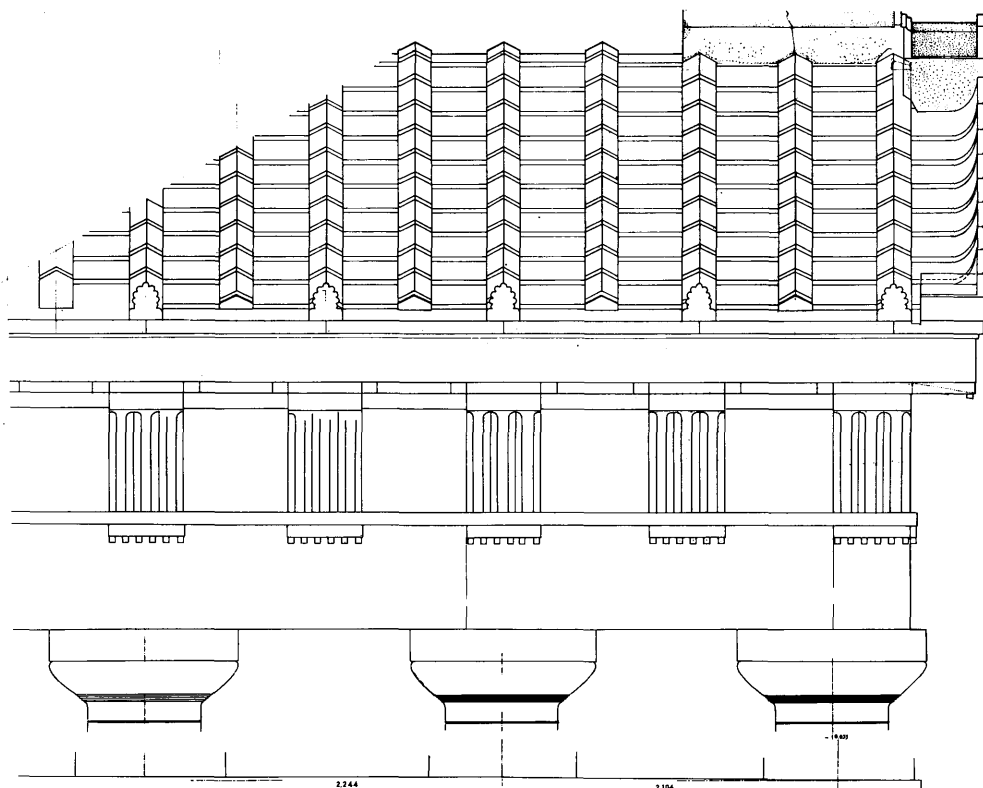
Εκκ. 9. Η οριζοντιογραφία του ναού. Αναπαράσταση.

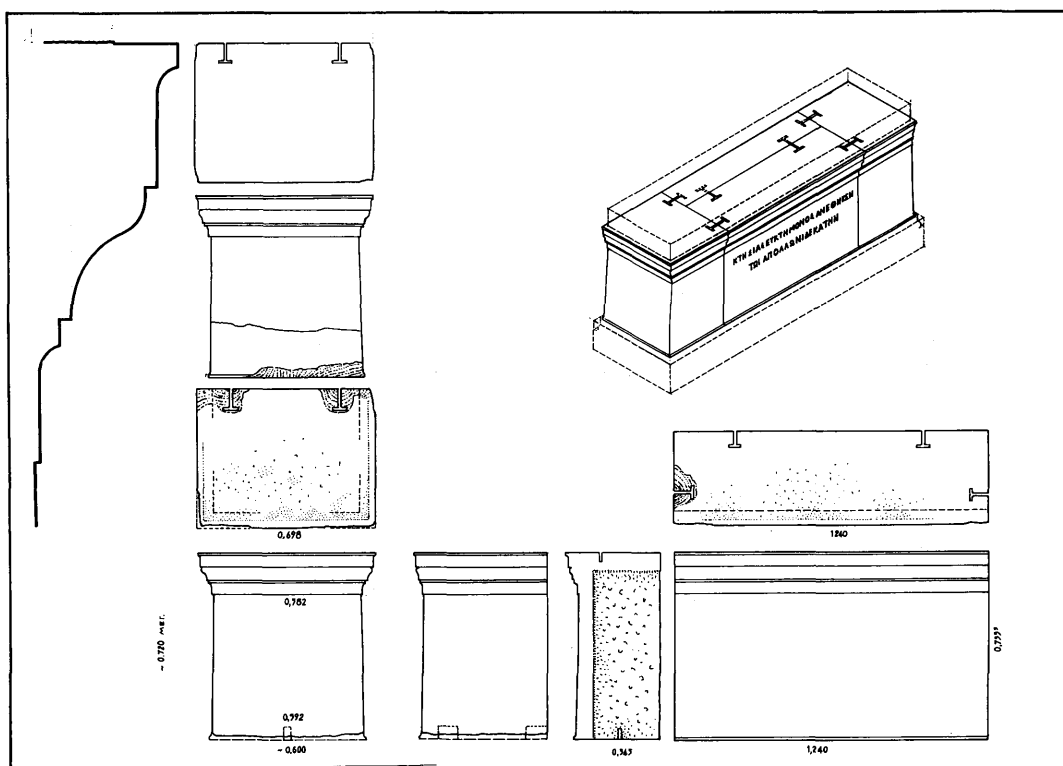
Εικ. 10. Η κόγχη έξω από τον ναό του Απόλλωνος στο Ν. πρανές του ασβεστολιθικού εξάρματος. (Φωτ. Λ.Γ. Μενδώνη).

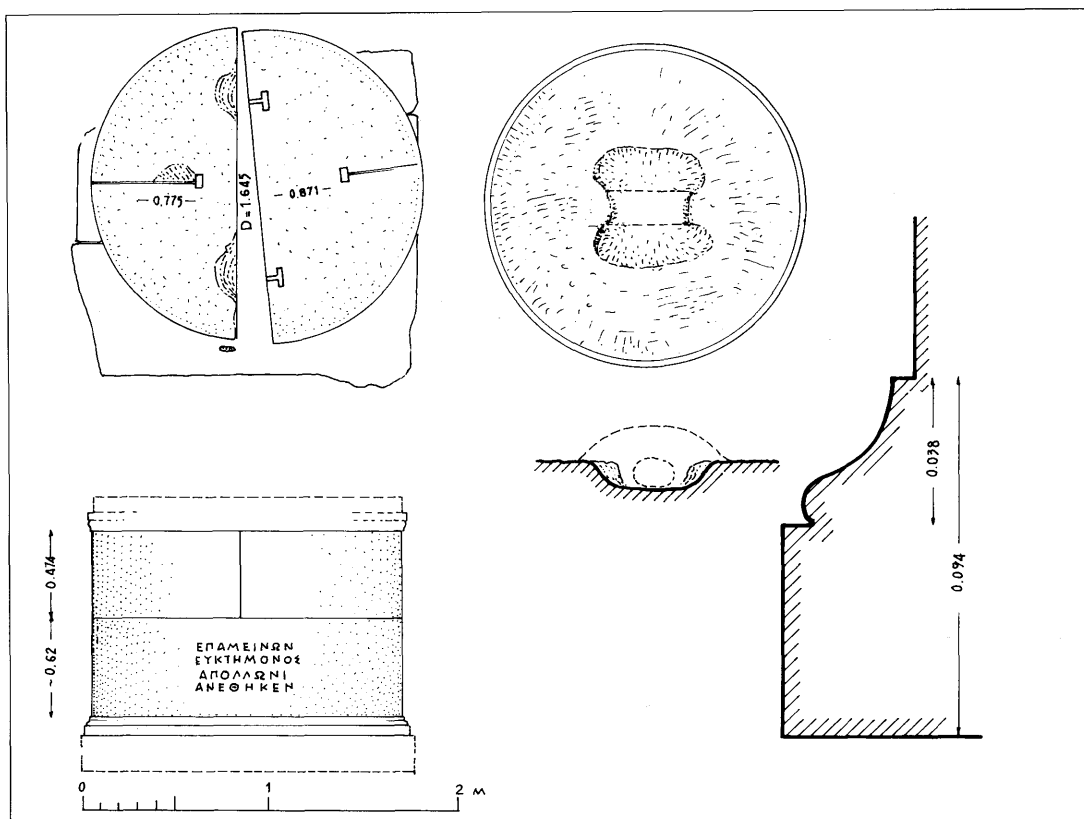
Εικ. 11. Οι βάσεις των ψηφισμάτων Α. του ναού του Απόλλωνος. (Φωτ. Λ.Γ. Μενδώνη).

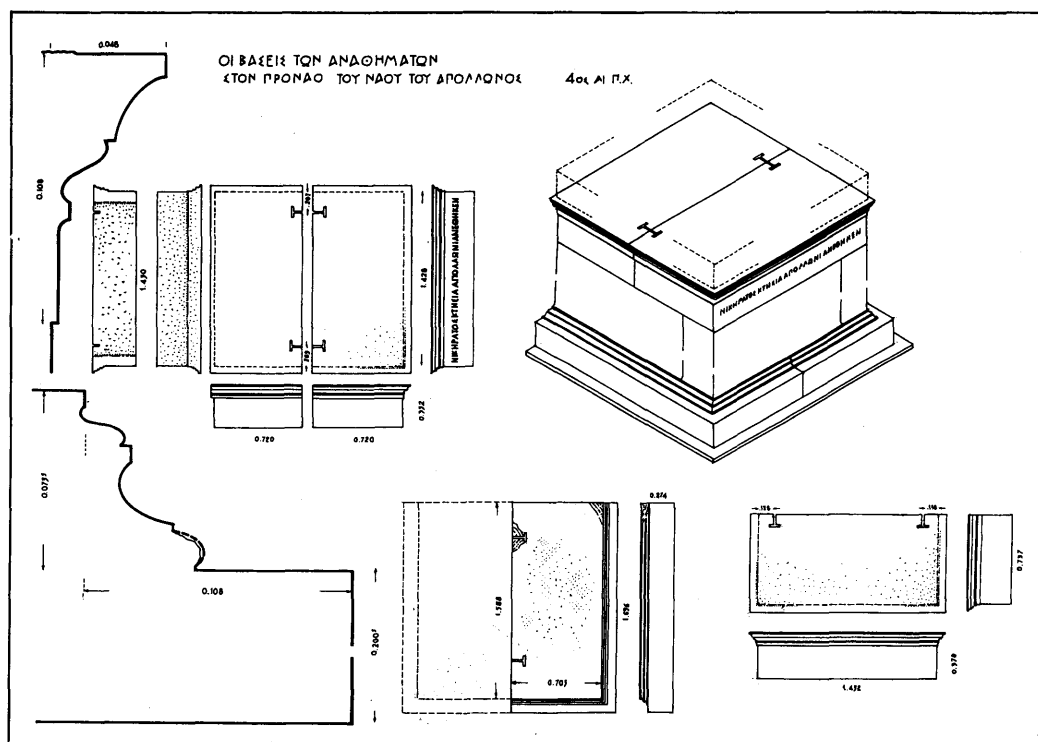
Εικ. 14. Διμετρική αναπαράσταση της στέγης του προνάου.

Εικ. 15. Η βάση του αναθήματος του Κτησία. Αποτύπωση - αναπαράσταση.

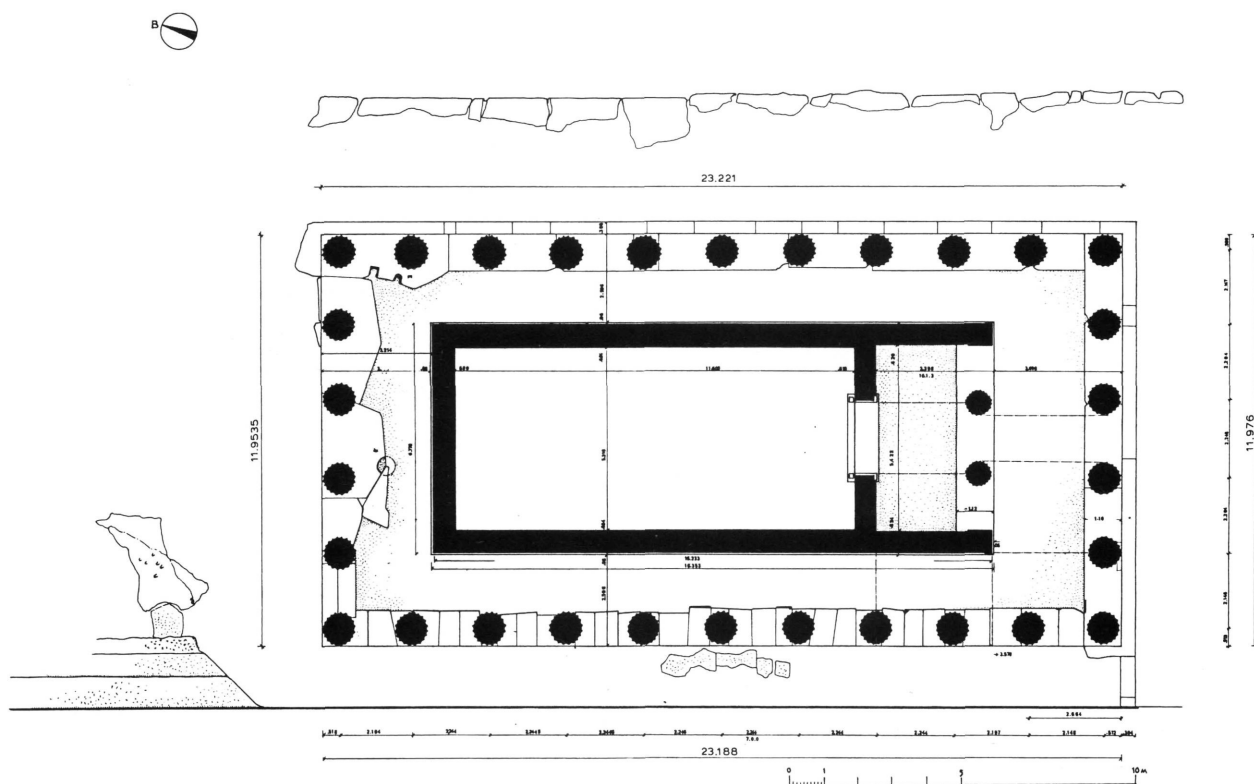
Εικ. 16. Η βάση του αναθήματος του Επαμείνωνος. Αποτύπωση - αναπαράσταση.

Εικ. 17. Οι βάσεις των αναθημάτων του εκατέρωθεν της θύρας του σηκού στον ναό του Απόλλωνος. Αποτύπωση - αναπαράσταση.

Εικ. 18. Άποψη του ναού της Αθηνάς. (Φωτ. Λ.Γ. Μενδώνη).

Εικ. 19. Ο ναός της Αθηνάς και το Α. άνδρo. Οριζοντιογραφική αναπαράσταση.

Εικ. 20. Το λαξευμένο μέτωπο του βράχου ΒΔ. του ναού της Αθηνάς. (Φωτ. Λ.Γ. Μενδώνη).

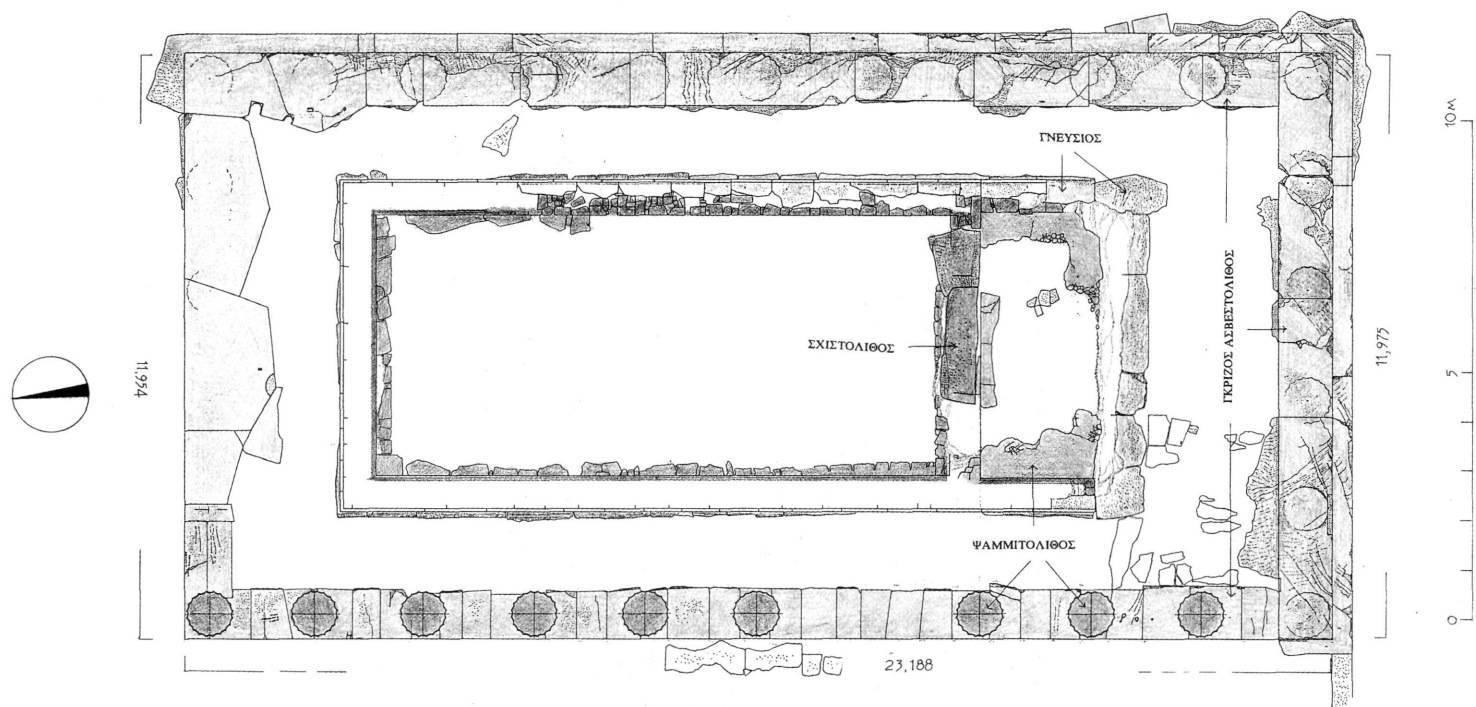
Εικ. 21. Η φορά του φυσικού πετρώματος Ν. και Δ. του ναού της Αθηνάς.

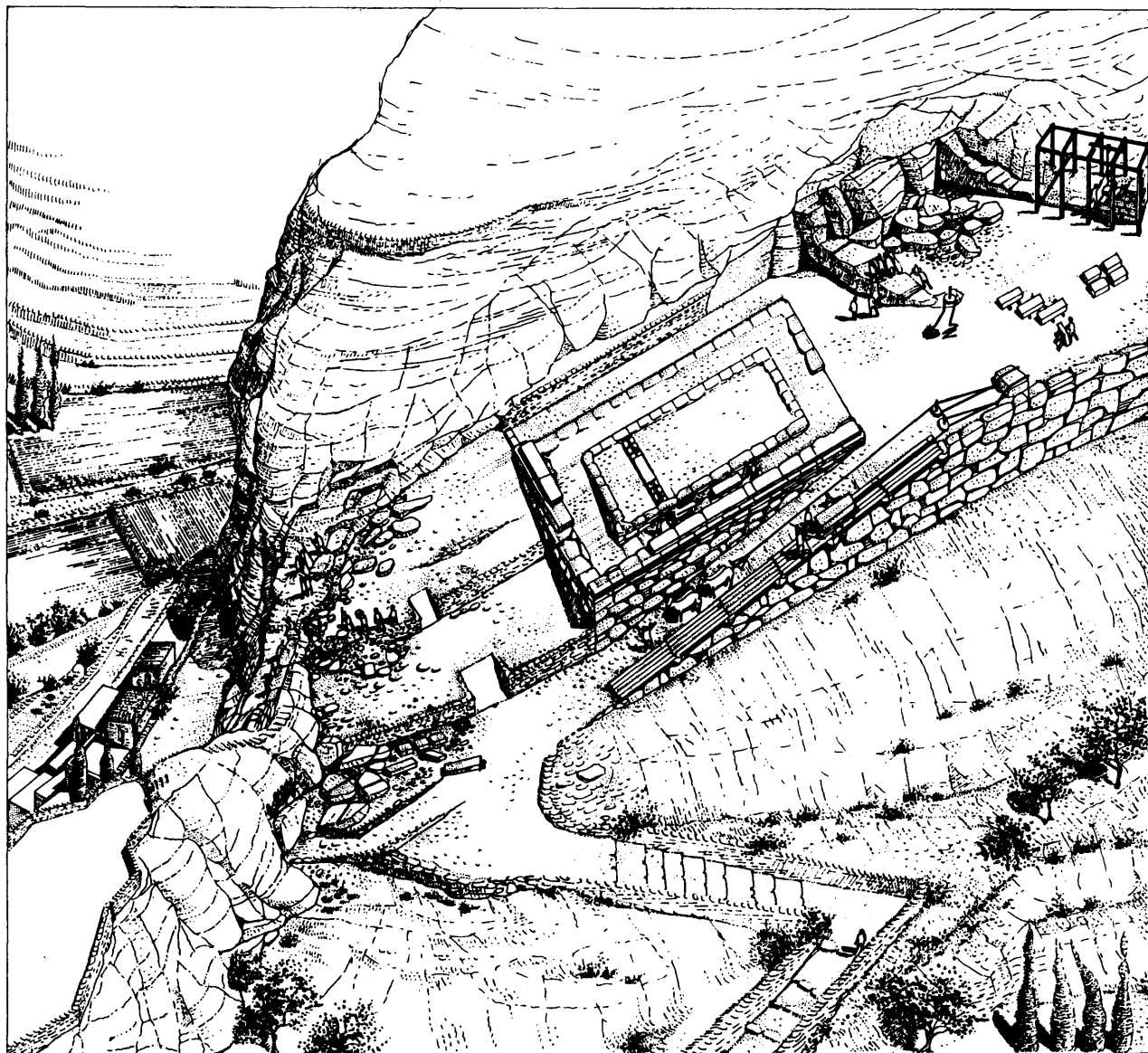
Εικ. 22. Η δομή του Α. τείχους του ανδῆρου στον ναό της Αθηνάς.

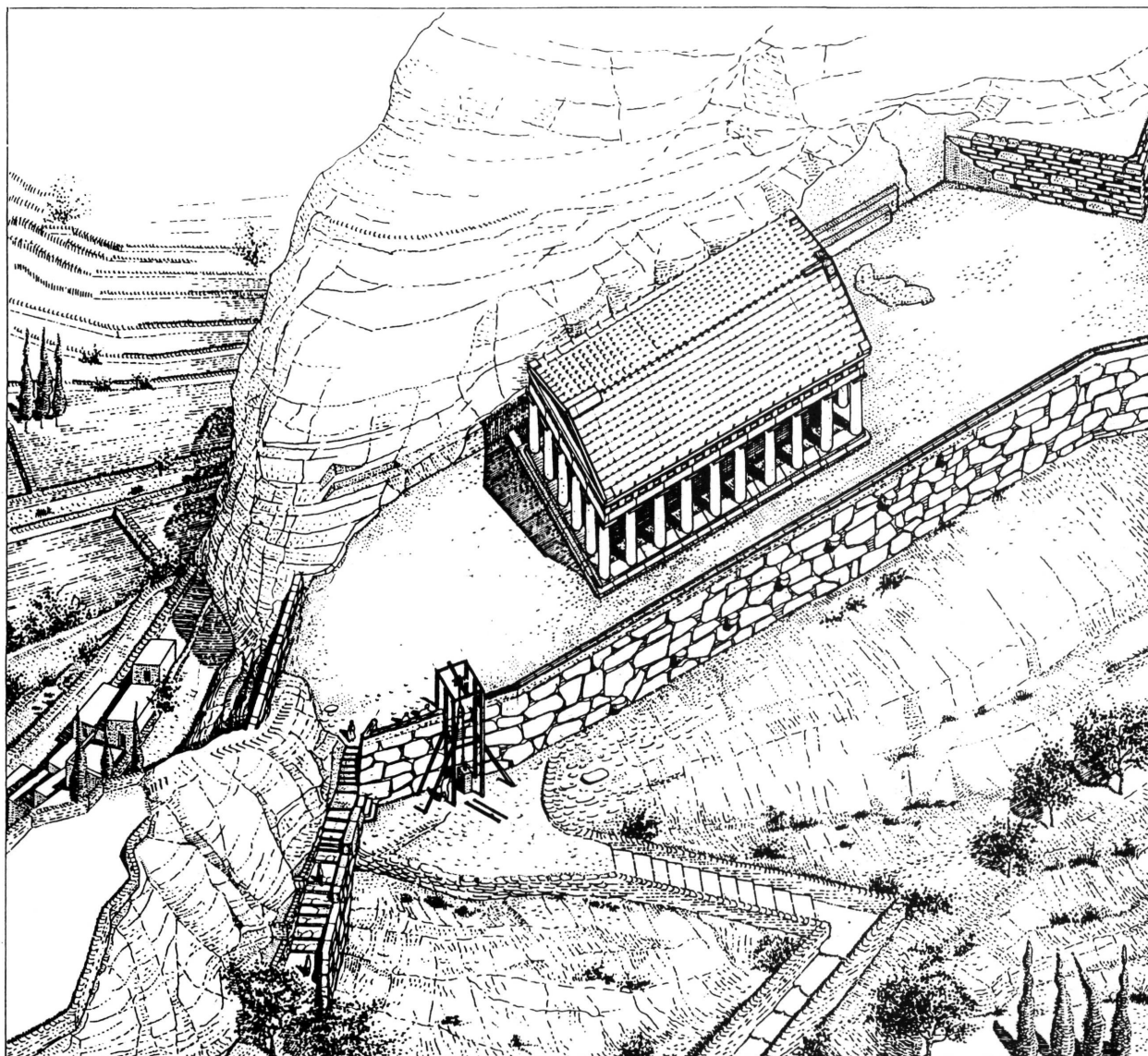
Εικ. 23. Το Α. τείχος του ανδῆρου στον ναό της Αθηνάς, όπου διακρίνονται οι μεμονωμένες εξοχές των λίθων από το κατακόρυφο περίγραμμα.

Εικ. 24. Η οριζοντιογραφία του ναού της Αθηνάς. Υπάρχουσα κατάσταση και χαρακτηρισμός των υλικών δομής.

Εικ. 25. Διμετρική αναπαράσταση της πρώτης φάσεως της περιοχής όπου ο ναός της Αθηνάς.

Εικ. 26 . Διμετρική αναπαράσταση στην οποία απεικονίζεται η ολοκλήρωση της πρώτης φάσεως στην περιοχή του ναού της Αθηνάς.

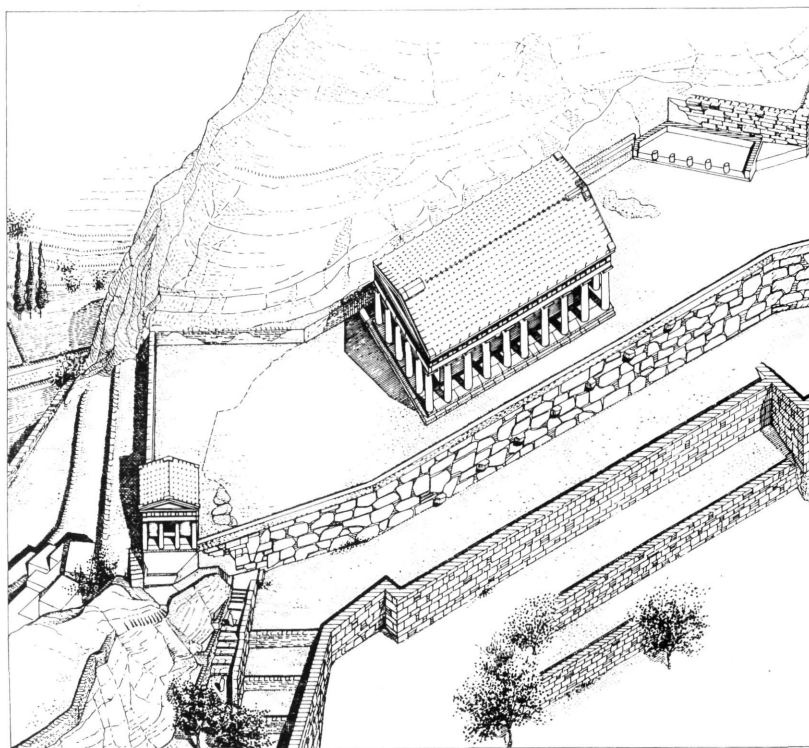
Εικ. 27. Το νέο συμπλήρωμα του τείχους στο Α. άνδρηο του ναού της Αθηνάς. Β' φάση κατασκευής.

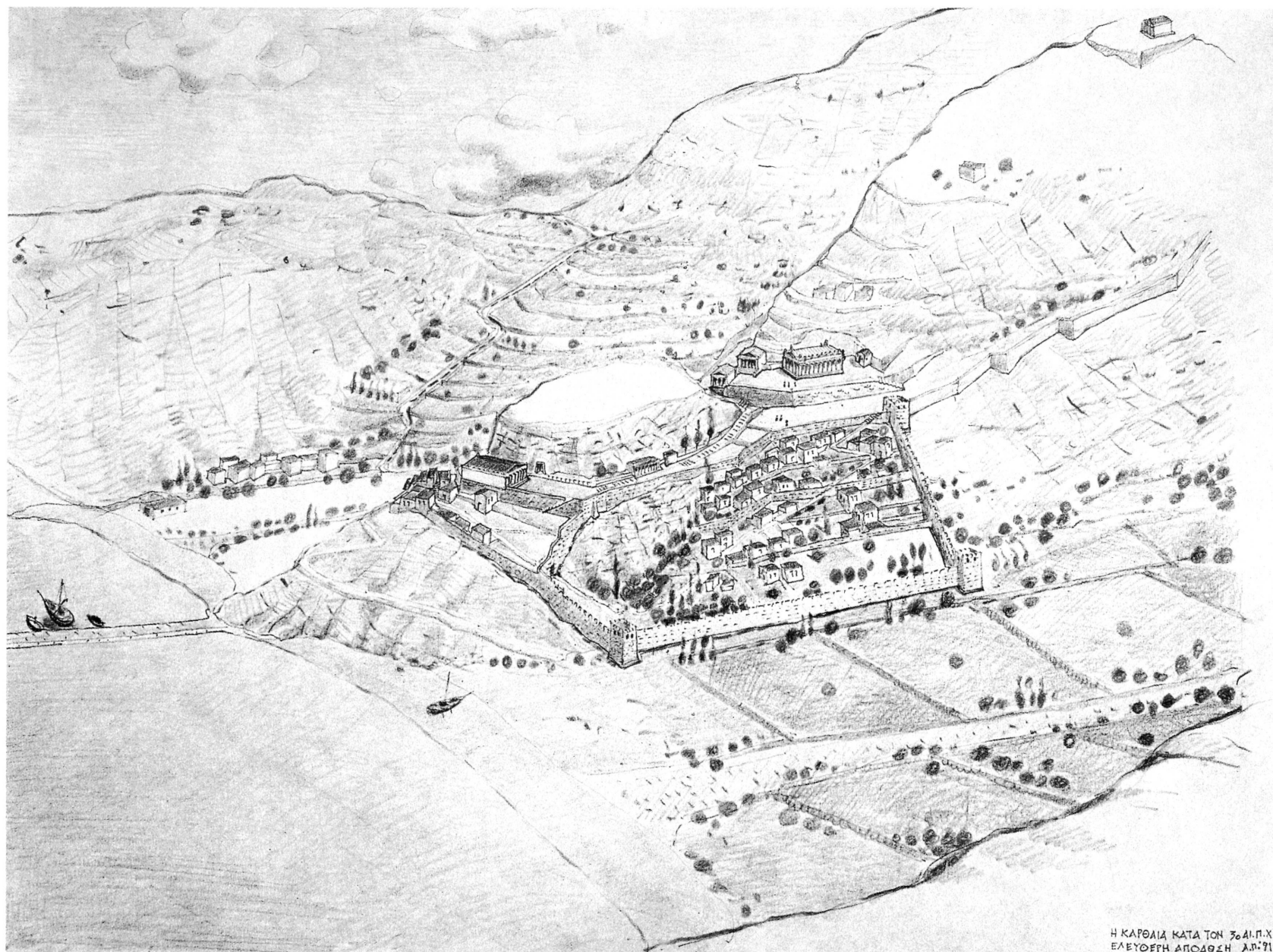
Εικ. 28. Η συμβολή του νεώτερου τείχους στο παλαιότερο στο Α. άνδρηο του ναού της Αθηνάς.

Εικ. 29. Οι βαθμίδες της προγενέστερης εισόδου στο άνδριο του ναού της Αθηνάς πριν την κατασκευή του νεώτερου τείχους. Α' φάση.

Εικ. 30. Η αναπαράσταση του ανδρήρου στον ναό της Αθηνάς μετά την κατασκευή του Προπύλου. Β' φάση.

Η ΚΑΡΘΑΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 3ο ΑΙ. Π.Χ.
ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΑΠΟΔΟΣΗ Α.Π. 71

Εικ. 31. Ελεύθερη απεικόνιση του Ν. άκρου της Ακροπόλεως της Καρθαίας στις αρχές του 3ου π.Χ. αι.